

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
Факультет соціології і права
Кафедра філософії**

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри
_____ Роман БОГАЧЕВ
«___» _____ 2023 р.

**Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня бакалавра
зі спеціальності 231 Соціальна робота
освітньо-професійна програма «Міжнародні соціальні проекти та волонтерська
діяльність»
на тему: «Соціально-педагогічна робота з профілактики девіантної поведінки
підлітків у закладах загальної середньої освіти»**

Виконав:
студент IV курсу, групи СР-91
Гордійчук Олексій Олексійович _____

Керівник:
Боковець О.І., к. психол. н., викладач кафедри філософії _____

Рецензент:
Іщенко А.М., ст. викладач кафедри теорії та практики управління _____

Засвідчую, що у цій кваліфікаційній
роботі немає запозичень з праць інших авторів
без відповідних посилань.
Студент _____

Київ – 2023

Анотація

Гордійчук О.О. Соціально-педагогічна робота з профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. – На правах рукопису. Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня бакалавра зі спеціальності 231 Соціальна робота освітньо-професійна програма «Міжнародні соціальні проекти та волонтерська діяльність». – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», кафедра філософії. – Київ, 2023. – 67 с., з них 64 с. основного тексту, список джерел – 51 найменування.

Дипломна робота присвячена проблемі соціально-педагогічної роботи з профілактики девіантної поведінки учнів підліткового віку у закладах загальної середньої освіти. У дипломній роботі досліджено причини і фактори, що сприяють виникненню девіантної поведінки серед підлітків, описано форми та методи соціальної роботи щодо профілактики девіантної поведінки підлітків, а також визначено роль соціальних педагогів у процесі запобігання цій проблемі у ЗЗСО. Запропоновано програму з метою соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків у ЗЗСО.

Ключові слова: девіантна поведінка, підлітки, індивідуально-психологічні особливості, профілактика девіантної поведінки (первинна, вторинна, третинна), форми та методи соціальної роботи, соціально-педагогічна робота, заклади загальної середньої освіти, соціальні педагоги, профілактичні програми.

Abstract

O.O. Hordiichuk. Social-pedagogical work on the prevention of deviant behavior among adolescents in general secondary education institutions. – All rights reserved. Qualification work for the degree of Bachelor in Social Work, specialization 231 Social Work, educational-professional program "International Social Projects and Volunteer Activities". National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Department of Philosophy. – Kyiv, 2023. 67 p., 51 sources.

The diploma thesis is devoted to the problem of social-pedagogical work in the prevention of deviant behavior among adolescent students in general secondary education institutions. The thesis explores the causes and factors contributing to the emergence of deviant behavior among adolescents, describes the forms and methods of social work in preventing deviant behavior among adolescents, and identifies the role of social pedagogues in addressing this issue in general secondary education institutions. A program aimed at social-pedagogical prevention of deviant behavior among adolescents in general secondary education institutions is proposed.

Keywords: deviant behavior, adolescents, individual-psychological characteristics, prevention of deviant behavior (primary, secondary, tertiary), forms and methods of social work, social-pedagogical work, general secondary education institutions, social pedagogues, prevention programs.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	6
1.1. Теоретичні аспекти дослідження проблеми девіантної поведінки особистості.....	6
1.2. Індивідуально-психологічні особливості підлітків як передумови прояву девіантної поведінки.....	14
1.3. Форми та методи соціальної роботи щодо профілактики девіантної поведінки підлітків.....	23
Висновки до розділу 1.....	32
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ У ЗЗСО	35
2.1. Діяльність соціального педагога щодо профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти	35
2.2. Особливості соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки учнів підліткового віку у ЗЗСО	44
2.3. Програма соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти	46
Висновки до розділу 2.....	53
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ПОСИЛАНЬ	63

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасному суспільстві девіантна поведінка є актуальною та складною проблемою водночас, яка вимагає уваги та належного вирішення. Вона виявляється у відхиленні від загальноприйнятих стандартів поведінки та відмінностях від соціальних норм, що призводить до порушення гармонії в суспільстві. Особливо гостро ці тенденції прослідковуються серед осіб підліткового віку. Статистичні дані свідчать про зростання випадків залучення українських підлітків до правопорушень, насильства, вживання наркотиків та алкоголю. Безперечно це вказує на серйозні виклики, з якими стикаються українські підлітки та суспільство загалом.

Підлітковий вік є періодом інтенсивних змін і розвитку особистості. У цьому періоді відбуваються значні фізіологічні, психологічні та соціальні зміни, які можуть стати причинами виникнення небажаних поведінкових відхилень. Прояви девіантної поведінки у підлітків можуть включати агресію, насилля, вживання наркотиків, злочинність та інші негативні прояви. Розуміння та аналіз індивідуально-психологічних особливостей підлітків, які сприяють девіантній поведінці, є важливим для розробки ефективних стратегій та програм соціально-педагогічної профілактики в закладах загальної середньої освіти (далі – ЗЗСО).

ЗЗСО відіграють важливу роль у формуванні особистості підлітка. Саме у шкільному середовищі можуть бути започатковані імпульси до виникнення девіантної поведінки або, навпаки, продуктивно здійснюватися робота з її профілактики. Активна робота соціальних педагогів та інших фахівців з підлітками є необхідною для забезпечення їм належної підтримки та допомоги у подоланні проблем, пов'язаних із девіантною поведінкою.

Проблему девіантної поведінки досліджували такі науковці: Андрусишин, А. В. Ком'яга, Л. І. Магдисюк, Н. М. Савельєва, І. М. Чорна та ін. Питання профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах освіти

вивчали: В. В. Афанасьєва, В. З. Антонюк, С. Ю. Діхтяренко, А. В. Нікулова, І. О. Оначук, Ю. Поліщук, Л. А. Пірог, К. В. Варава, Л. М. Вольнова, Г. О. Луцик; Т. Дж. Діш'юн, Г. Р. Паттерсон, Р. Джессор, С. Л. Джессор, Т. Е. Моффітт, А. Каспі та ін. Однак, на сьогодні не вирішеними залишаються проблеми, що полягають у розробці дієвої програми з метою профілактики девіантної поведінки учнів підліткового віку. Саме цим обумовлено вибір теми дипломної роботи – «Соціально-педагогічна робота з профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО)».

Об'єкт дослідження: профілактика девіантної поведінки підлітків.

Предмет дослідження: форми та методи соціально-педагогічної роботи з профілактики девіантної поведінки підлітків у ЗЗСО.

Мета дослідження: розробка програми соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків у ЗЗСО.

Завдання дослідження:

- 1) здійснити теоретичний аналіз проблеми девіантної поведінки особистості;
- 2) з'ясувати індивідуально-психологічні особливості підлітків, які сприяють прояву їх девіантної поведінки;
- 3) розкрити форми та методи соціальної роботи щодо профілактики девіантної поведінки підлітків;
- 4) проаналізувати діяльність соціального педагога щодо профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти;
- 5) визначити особливості соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки учнів підліткового віку у ЗЗСО;
- 6) розробити програму соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків у ЗЗСО.

Методи дослідження: для досягнення мети дипломної роботи використано теоретичні та емпіричні методи:

- теоретичні методи: аналіз, індукція та дедукція, систематизація, узагальнення наукової літератури з проблеми соціально-педагогічної

роботи з профілактики девіантної поведінки підлітків, що надають змогу створити концептуальну базу для дослідження;

- емпіричні методи: вивчення та узагальнення досвіду соціального педагога щодо профілактики девіантної поведінки підлітків.

Теоретична і практична цінність роботи полягає у вивченні форм і методів соціально-педагогічної роботи з профілактики девіантної поведінки підлітків у ЗЗСО. Розроблена у ході дослідження програма соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків може бути використана в практичній діяльності соціального педагога у ЗЗСО, а також у центрах соціальних служб і недержавних громадських організацій.

Структура кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, поділених на підрозділи, висновків і списку посилань. Загальний обсяг роботи – 67 сторінок (з них 64 сторінок основного тексту). Список використаних джерел містить 51 найменування.

Розділ 1. Теоретичні основи дослідження проблеми профілактики девіантної поведінки підлітків

1.1. Теоретичні аспекти дослідження проблеми девіантної поведінки особистості

Девіація є поняттям, що описує відхилення від норми або стандартів, встановлених у суспільстві. Девіантна поведінка включає у себе різноманітні форми неприйнятних або неконвенціональних дій, які порушують соціальні норми та очікування.

Згідно з дослідженнями в галузі соціології та кримінальної правосвідомості, існує декілька підходів до розуміння девіації та девіантної поведінки. Одним із ключових підходів є соціальне конструювання девіації, який розглядає девіацію як соціально сконструйоване поняття, що залежить від контексту та соціальних умов.

За деякими визначеннями, девіація може бути виражена як «ненормальна» поведінка, яка відхиляється від очікувань суспільства. Інші підходи визначають девіантну поведінку як порушення правил і норм, встановлених у суспільстві [38].

Фактори, що впливають на вияв девіантної поведінки, є багатограними та складаються з різних соціальних, економічних і психологічних чинників. Наведемо декілька факторів, які можуть впливати на вияв девіантної поведінки:

- *Соціальні нерівності*: висока соціальна нерівність, бідність та виключення можуть сприяти девіантній поведінці. Недостатні соціальні можливості та доступ до ресурсів можуть створювати негативні умови, які спонукають індивідів до девіації.
- *Соціальні норми та культурні фактори*: суспільні норми та культурні переконання можуть впливати на сприйняття девіантності. Умовність та змінюваність норм можуть створювати ситуації, коли індивіди вчиняють дії, що вважаються девіантними в одних контекстах, але не в інших.
- *Соціальний контроль і санкції*: рівень соціального контролю та наявність санкцій в суспільстві можуть впливати на рішення про девіантну поведінку.

Відсутність адекватного соціального контролю або недостатність санкцій можуть стимулювати вчинення девіантних дій.

- *Гендерні ролі:* соціальні очікування та норми, пов'язані з гендером, можуть впливати на вияв девіантної поведінки. Статеві стереотипи та нерівності можуть створювати певні умови, що спонукають деякі групи людей до девіації.
- *Психологічні фактори:* індивідуальні особливості, такі як низька самооцінка, невірноваженість, низька саморегуляція або наявність психічних порушень, можуть впливати на схильність до девіантної поведінки.

Фактори девіації виконують ключову роль у розумінні та поясненні девіантної поведінки. Аналізуючи ці фактори, висувуються різні теорії девіації, які намагаються розкрити механізми, що лежать в основі цих поведінкових відхилень:

- *Теорія соціального контролю* – соціальний контроль впливає на девіантну поведінку. Вона стверджує, що люди утримуються від вчинення девіантних дій завдяки прив'язаності до суспільства, зобов'язаності перед нормами та участі в соціальних інституціях. Ця теорія підкреслює роль соціальних взаємин і контролю в запобіганні девіації;
- *Теорія ярлику* – девіантна поведінка виникає у результаті «вішання» ярлика девіантна на індивіда. Згідно з цією теорією, суспільство надає оцінку та ярлик індивіду, який вчинив девіантні дії, і цей ярлик може впливати на його подальшу поведінку. Ярлик може привести до самоідентифікації як девіантна та сприяти виникненню більшої девіантної поведінки.
- *Теорія стратифікації* базується на взаємозв'язку між соціальною нерівністю та девіантною поведінкою. Вона стверджує, що соціальна стратифікація, бідність та виключення можуть впливати на ризик виникнення девіантної поведінки. За цією теорією, люди з низьким соціальним статусом або

обмеженими можливостями можуть бути більш схильні до девіації через обставини, в яких вони опиняються.

- *Теорія відхилення:* Ця теорія стверджує, що девіантна поведінка виникає у результаті недостатнього виконання ролі та навчання. Вона вказує на важливість ролей, які суспільство встановлює для індивідів, і як недостатнє виконання цих ролей або невідповідність навчання може сприяти девіантній поведінці. Ця теорія підкреслює важливість соціалізації та навчання правильних соціальних норм [45].

Після розгляду теорій девіації, перейдемо до різних форм девіантної поведінки. Форми девіації описують конкретні способи, якими люди можуть відхилятися від соціальних норм і правил. Ці форми можуть включати кримінальну активність, вживання наркотиків, агресію, антисоціальну поведінку та інші прояви, які вважаються неприйнятними або відхиленнями від нормального суспільного функціонування.

Вивчення форм девіації надає змогу зрозуміти, які конкретні злочини, порушення та відхилення існують у суспільстві, як вони проявляються і як можна пояснити їх походження та наслідки. Розуміння різних форм девіації є важливим для створення ефективних стратегій превенції, втручання та реабілітації осіб з девіантною поведінкою. Тож розглянемо форми девіантної поведінки.

Форми девіантної поведінки особистості є різноманітними та варіативними. Люди можуть проявляти девіантну поведінку у різних сферах життя і на різних рівнях. Нижче наведено деякі з найбільш поширених форм девіантної поведінки особистості.

Одна з форм девіантної поведінки – це агресія. Агресивна поведінка може виявлятися у фізичних нападах, вербальних загрозах, ворожому ставленні до оточуючих. Вона може бути спрямована на інших людей, тварин або матеріальні цінності. Передумови агресії детерміновані різними психологічними проблемами, негативним досвідом або відсутністю ефективних стратегій вираження емоцій.

Ще одна форма девіантної поведінки – це злочинність. Злочинні дії можуть включати крадіжки, шахрайства, насильство, наркотикові злочини та інші порушення закону. Злочинність може бути спричинена різними факторами, такими як: негативне соціальне середовище, економічні труднощі, психологічні проблеми або відсутність соціальних підтримки.

Іншими формами девіантної поведінки є наркоманія та алкоголізм. Ці проблеми пов'язані зі зловживанням наркотиками або алкоголем, що може призводити до фізичних і психологічних проблем, порушень соціального функціонування та проблем зі здоров'ям. Наркоманія та алкоголізм можуть мати серйозний вплив на життя й відносини людини з оточуючими.

Сексуальна девіація також є формою девіантної поведінки, яка включає різноманітні форми неприпустимої або незаконної сексуальної поведінки, такі як: сексуальне насильство, педофілія, ексгібіціонізм та інші. Сексуальна девіація може бути пов'язана з психологічними аномаліями, порушеннями особистості або травматичними досвідами [28].

Девіантна поведінка також може виявлятися у відхиленні від соціальних норм щодо вживання алкоголю або наркотиків, розповсюдження гангстерської культури, незаконне заволодіння майном, порушення правил дорожнього руху та багато іншого.

Ці форми девіантної поведінки можуть мати серйозні наслідки для самої особистості та її оточення. Вони можуть призводити до порушення закону, руйнувати міжособистісні відносини, спричиняти фізичні та психологічні травми, та впливати на загальний стан суспільства.

Розуміння форм девіантної поведінки допомагає суспільству розробляти ефективні стратегії превенції та втручання. Важливо розуміти, що девіантна поведінка часто є результатом взаємодії різних факторів, таких як: соціальне середовище, економічні умови, а також індивідуально-психологічні особливості особистості.

Розглянувши різні форми девіації, сфокусуємо увагу на причинах, які сприяють виникненню цих форм відхилення від соціальних норм. Проблема девіації не обмежується лише спостереженням за самою девіантною поведінкою, але й пошуком факторів, що сприяють її появі.

Причини девіації можуть бути дуже різноманітними. Деякі дослідники вважають, що соціальні, економічні та культурні умови можуть впливати на формування девіантної поведінки. Інші зосереджуються на індивідуальних чинниках, таких як: психологічні аспекти, особистість та біологічні фактори. Крім того, важливу роль можуть відігравати суспільні взаємодії, виховання, освіта, статус соціальної групи тощо.

Вивчення причин девіації має велике значення для розуміння цього явища та розробки ефективних стратегій попередження та втручання. Дослідження причин девіації є важливим кроком у боротьбі з цим негативним соціально-психологічним явищем та покращенні якості життя усіх членів суспільства.

Соціальне середовище відіграє важливу роль у формуванні поведінки людини. Негативне соціальне середовище, яке включає неблагополучну сім'ю, насильство, бідність та соціальну маргіналізацію, може створювати умови для розвитку девіантної поведінки. Наприклад, діти, які зростають у сім'ях зі зловживанням алкоголем, або ж занедбанням, мають підвищений ризик стати девіантними особистостями.

Психологічні фактори також впливають на девіантну поведінку. Деякі люди можуть мати такі індивідуально-психологічні особливості, що сприяють розвитку девіантності, як: низька самооцінка, відсутність емоційного контролю або нестабільність настрою тощо. Також, психологічні проблеми, такі як депресія, тривожність або психічні розлади особистості, можуть впливати на поведінку та сприяти формуванню девіантної поведінки.

Біологічні фактори також можуть мати значення у вияві девіантної поведінки. Наприклад, деякі дослідження показують, що генетичні фактори можуть впливати

на нахил до агресивної або кримінальної поведінки. Невиявлені психічні розлади також можуть детермінувати формування девіантної поведінки.

Економічні фактори, такі як: безробіття, недостатні доходи, нерівність та економічні труднощі, також можуть впливати на девіантну поведінку. Наприклад, люди, які перебувають у складних економічних умовах, можуть відчувати стрес, невпевненість та недостатність ресурсів, що може спонукати до злочинності або вживання наркотиків.

Культурні фактори також важливі при розумінні девіантної поведінки. Суспільні норми, цінності та очікування можуть впливати на те, що вважається девіантною поведінкою у певній культурі. Наприклад, певні види поведінки, які можуть бути девіантними в одному суспільстві, можуть бути прийнятими або навіть заохочуватися в іншому [19].

Девіантна поведінка може мати значний вплив як на саму особистість, так і на суспільство в цілому. Нижче розглянемо деякі аспекти цього впливу.

Перш за все девіантна поведінка може негативно впливати на самовизначення та самооцінку особистості. Люди, які проявляють девіантну поведінку, можуть постійно перебувати під впливом стресу, відчуття провини або стигми, що призводить до зниження їхньої самооцінки та віри в свої можливості. Це може стати перешкодою для їхнього особистісного розвитку та розкриття й реалізації потенціалу.

Девіантна поведінка також може мати шкідливий вплив на взаємини та соціальну інтеграцію особистості. Люди, які проявляють девіантну поведінку, можуть стикатися з відчуженістю, відхиленням та відсутністю підтримки з боку суспільства. Це може призвести до соціальної ізоляції та втрати зв'язків з родиною, друзями та іншими соціальними групами. У результаті, особистість може почуватися відстороненою та незахищеною, що може погіршити їхнє самопочуття та психологічний стан.

Вплив девіантної поведінки на суспільство також не може бути недооцінений. Девіантна поведінка може порушувати соціальний порядок, створювати напруженість та конфлікти між людьми та групами. Вона може призводити до злочинності, насильства, порушень правил і норм, що загрожує безпеці та добробуту суспільства. Крім того, витрати, пов'язані зі злочинністю та впливом девіантної поведінки, можуть бути значними для системи правосуддя, охорони здоров'я та інших суспільних інституцій.

Однак, важливо зазначити, що деякі форми девіантної поведінки можуть також викликати певний ступінь інноваційності та змін у суспільстві. Історичні приклади показують, що деякі девіанти стають пророками змін, які привносять нові ідеї, цінності та соціальні практики. Втім, це не означає, що всі форми девіантної поведінки є позитивними або соціально корисними.

Узагальнюючи, девіантна поведінка впливає як на особистість, так і на суспільство в цілому. Вона може мати негативні наслідки для самовизначення, соціальної інтеграції та загального благополуччя особистості. В той же час, вона може порушувати соціальний порядок та створювати проблеми для суспільства. Розуміння цього впливу допомагає розробляти ефективні стратегії превенції та втручання для зменшення девіантної поведінки та покращення якості життя людей.

Девіантна поведінка може мати серйозні психологічні наслідки як для особистості, що проявляє цю поведінку, так і для оточуючих. Варто розглянути деякі з них:

- самооцінка та самопочуття: люди з девіантною поведінкою, можуть відчувати низьку самооцінку, вину, сором і невпевненість у собі; це може призводити до погіршення психічного стану, стресу та депресії; ці проблеми можуть мати глибокий вплив на психічне здоров'я та добробут особистості;
- відчуття відстороненості та відштовхування: особистості, які виявляють девіантну поведінку, можуть бути «відкинуті» соціумом, родиною та друзями; це може призводити до почуття відстороненості, самотності та

відчуття відштовхування, що негативно впливає на їхню психічну стабільність;

- стигма та маргіналізація: особистості, які виявляють девіантну поведінку, можуть стикатися зі стигматизацією та маргіналізацією соціумом; це може призводити до формування негативної самоідентифікації та посилення девіантної поведінки;
- негативні взаємини: девіантна поведінка може створювати напруженість та конфлікти взаємин з оточуючими людьми; це може призводити до формування шкідливих і насильницьких взаємин, які впливають на психологічний стан всіх сторін.
- ризикованість та шкідливі наслідки: деякі форми девіантної поведінки, такі як наркоманія, алкоголізм, сексуальні злочини та насильство, пов'язані зі значними ризиками та шкодою для здоров'я для самої особистості та інших; це може включати фізичні та психологічні травми, захворювання, втрату роботи, проблеми зі законом та інші негативні наслідки;

Вищезазначені негативні наслідки демонструють важливість розуміння та ефективного втручання щодо «викорінення» девіантної поведінки. Психологічна підтримка, реабілітаційні програми та соціальна інтеграція можуть бути важливими факторами у подоланні цих наслідків і сприянні поверненню до здорової та функціонуючої поведінки [5].

Отже, теорії девіантної поведінки пропонують різноманітні підходи до пояснення її походження та механізмів, але спільним є те, що девіантна поведінка розглядається як соціально-психологічне явище, що виходять за межі прийнятих соціальних норм і виявляються у різних формах (наркоманія, алкоголізм, агресія, сексуальні злочини та інші). Така поведінка призводить до негативних наслідків як для самого девіантна, та і оточуючих.

1.2. Індивідуально-психологічні особливості підлітків як передумови прояву девіантної поведінки

Індивідуально-психологічні особливості підлітків можуть відігравати значну роль у виникненні девіантної поведінки. Варто наголосити, що індивідуально-психологічні характеристики молодшої людини можуть впливати на її поведінку та схильність до відхилень від соціальних норм.

Підлітковий вік характеризується рядом особливостей, які можуть бути важливими передумовами для прояву девіантної поведінки. Перш за все, ідентичність та самооцінка у підлітків знаходяться у стані формування, що може призвести до пошуку своєї особистої ідентичності через експерименти зі забороненими чи небажаними діями. Такі експерименти можуть включати ризиковану поведінку, вживання наркотиків, алкоголю, агресію тощо.

Додатково, підлітковий період супроводжується фізіологічними змінами, а також розкриттям статевої сфери. Ці зміни можуть впливати на емоційну стабільність та регуляцію підлітків, що може проявлятися у неадекватних реакціях або поведінці.

Більш того, підлітковий період характеризується активним пошуком свободи, автономії та незалежності від дорослих. Ця потреба може спонукати підлітків до виходу за рамки соціально прийнятої поведінки та сприяти виникненню конфліктних ситуацій та конфліктів із авторитетами.

Отже, індивідуально-психологічні особливості підлітків, які включають пошук ідентичності, емоційну нестабільність та потребу у незалежності, можуть створювати передумови для прояву девіантної поведінки. Розуміння цих особливостей надає змогу виявляти потреби та проблеми підлітків з метою розробки ефективних стратегій попередження та втручання [12].

Розглянемо як різноманітні фактори можуть впливати на прояв індивідуально-психологічних особливостей підлітків.

1. Соціальні фактори:

Соціальні фактори впливають на прояв девіантної поведінки у підлітків. Розуміння цих факторів може допомогти виявити основні передумови, які сприяють розвитку девіантної поведінки. Основні соціальні фактори, які варто розглянути, включають родинне середовище та виховання, роль ровесників і соціальну взаємодію, а також соціальну статусну нерівність.

Родинне середовище та виховання. Родинне середовище є одним із найважливіших факторів, які впливають на формування девіантної поведінки у підлітків. Негативний вплив сімейного дисфункціонування, насильства, зловживання та недостатньої підтримки може сприяти розвитку поведінкових проблем у дітей та підлітків. Наприклад, сімейне насильство, погані стосунки з батьками або відсутність стабільного позитивного впливу можуть спонукати підлітків до девіантної поведінки, такої як злочинність, наркоманія чи агресія [50].

Роль ровесників та соціальна взаємодія. Взаємодія з ровесниками може впливати на формування девіантної поведінки. Наприклад, популярність серед однолітків (як соціальна ситуація розвитку, що характерна для підліткової кризи) може спонукати підлітків до певних видів девіантної поведінки, таких як: вживання наркотиків або вчинення правопорушень тощо. З іншого боку, відчуття відстороненості та неприйняття ровесниками можуть сприяти прояву агресії або саморуйнівних тенденцій. Важливо враховувати соціальну динаміку серед однолітків та її вплив на девіантну поведінку підлітків.

Соціальна статусна нерівність. Соціальна статусна нерівність може мати значний вплив на прояв девіантної поведінки. Підлітки, які виростають у неблагополучних умовах, які характеризуються відсутністю матеріальних ресурсів, обмеженими можливостями та низьким соціальним статусом, частіше мають схильність до девіантної поведінки. Вони можуть відчувати відчуженість, нерівність та бажання виразити своє невдоволення через неприйнятні дії [7].

2. Психологічні фактори:

Психологічні фактори впливають на прояв девіантної поведінки у підлітків і можуть бути важливими передумовами для її розвитку. Розуміння цих факторів допомагає краще зрозуміти механізми, що стоять за девіантною поведінкою, та забезпечує підґрунтя для розробки ефективних стратегій попередження та втручання. Основні психологічні фактори, які варто розглянути, включають особистісні особливості, емоційний стан та когнітивні фактори.

Особистісні особливості підлітків можуть впливати на прояв девіантної поведінки. Наприклад, підлітки з високим рівнем невротизму можуть бути більш схильними до емоційного стресу та реакцій насильства. Загальний рівень агресивності та імпульсивності також може мати значний вплив на прояв девіантної поведінки. До того ж такі особистісні чинники, як: низька самооцінка, пошук нових вражень чи недостатній самоконтроль, можуть сприяти виникненню ризикованої поведінки у підлітків.

Емоційний стан підлітків відіграє важливу роль у прояві девіантної поведінки. Наприклад, депресія, тривожність та гнів можуть сприяти ризикованій поведінці, вживанню наркотиків та вчиненню протиправних дій. Емоційна незрілість або неефективні стратегії регулювання емоцій також можуть підвищити можливості на прояв девіантної поведінки у підлітків.

Когнітивні фактори. Когнітивні процеси, такі як: сприйняття, мислення та прийняття рішень можуть впливати на прояв девіантної поведінки. Наприклад, підлітки, які мають спотворене сприйняття соціальних ситуацій або негативне уявлення про себе («Я-концепція») та інших, можуть бути більш схильними до конфліктів та агресії. Крім того, не сформованість чи відсутність навичок у вирішенні проблем і низький рівень самоконтролю можуть сприяти девіантній поведінці підлітків [23, 43].

3. Біологічні фактори:

Біологічні фактори відіграють важливу роль у прояві девіантної поведінки у підлітків. Генетична спадковість та біологічні процеси можуть впливати на

функціонування мозку та поведінкові реакції, що можуть сприяти ризикованій поведінці. Нижче наведено кілька ключових біологічних факторів, які варто розглянути:

Генетична спадковість. Дослідження показують, що існує певна генетична складова в розвитку девіантної поведінки. Наприклад, деякі гени, пов'язані з функціонуванням нейротрансмітерів, таких як – серотонін та допамін, можуть впливати на настрій, контроль імпульсів та поведінкові реакції. Генетична спадковість може впливати на рівень агресії, тривожності та імпульсивності, що може підвищити ймовірність прояву девіантної поведінки.

Біологічні процеси в мозку. Мозок підлітків перебуває у стані активного розвитку, і біологічні процеси, що відбуваються у ньому, можуть впливати на поведінку. Наприклад, незріла функція префронтальної кори, відповідальної за контроль імпульсів і прийняття рішень, може призводити до ризикованої поведінки у підлітків. Зміни у роботі нейротрансмітерів і гормонів також можуть впливати на настрій та поведінкові реакції.

Епігенетичні механізми. Епігенетика вивчає зміни у генетичній активності, які не обумовлюються змінами у генотипі. Епігенетичні механізми можуть впливати на різноманітні аспекти функціонування мозку та поведінки. Наприклад, стрес або негативні досвіди в ранньому дитинстві можуть викликати епігенетичні зміни, які підвищують ризик вияву девіантної поведінки у підлітків.

Нейрофізіологічні аномалії. Деякі дослідження показують наявність нейрофізіологічних аномалій у підлітків з девіантною поведінкою. Наприклад, дефекти в роботі лімбічної системи, включаючи амігдалу (відповідальну за обробку емоцій), можуть призводити до збільшення агресивності та низького рівня емоційного контролю [10, 11].

Основні категорії, пов'язані з девіацією у підлітків, включають фактори, що сприяють девіації, такі як: економічні умови, соціальна нерівність та сімейні чинники. Проте, щоб отримати більш повне уявлення про прояв девіації у підлітків,

необхідно досліджувати й інші додаткові категорії, які впливають на цей процес. Наприклад, емоційна стабільність, самооцінка та самоповага, імпульсивність, соціальна адаптація, стрес та травми, а також психічні розлади можуть також відігравати значну роль у формуванні девіантної поведінки у підлітків. Дослідження цих додаткових категорій дозволить нам отримати глибше розуміння факторів, що сприяють девіації у цій вразливій віковій групі.

Емоційна стабільність відіграє важливу роль у прояві девіантної поведінки у підлітків. Індивідуально-психологічні особливості, пов'язані з емоційною стабільністю, можуть мати значний вплив на ризик розвитку девіантних форм поведінки.

Деякі підлітки можуть мати схильність до емоційної нестабільності, що проявляється у частій зміні настрою, неадекватних реакціях на стресові ситуації та нездатності контролювати свої емоції. Це може призводити до ризикованих і девіантних дій. Наприклад, підлітки з низьким рівнем емоційної стабільності можуть виявляти агресивність, психологічну напругу, роздратованість та конфліктність у міжособистісних відносинах. Вони можуть шукати шляхи вираження своїх емоцій через насильство, наркотики або інші форми негативної поведінки.

З іншого боку, підлітки з високим рівнем емоційної стабільності можуть мати кращий контроль над своїми емоціями та бути більш адаптованими до стресових ситуацій. Вони можуть шукати конструктивні способи вирішення проблем та виявляти меншу схильність до девіантної поведінки.

Важливо враховувати, що емоційна стабільність у підлітків може бути сформована під впливом різних факторів, таких як: сімейне середовище, соціальні взаємодії, генетичні передумови та особистісний розвиток. Дослідження показують, що підтримка з боку сім'ї, розвиток емоційних навичок і стратегій копінгових моделей поведінки можуть сприяти підвищенню емоційної стабільності у підлітків і зменшити ризик прояву девіантної поведінки [41].

Також самооцінка та самооцінювання є важливими індивідуально-психологічними особливостями, які можуть впливати на прояв девіантної поведінки у підлітків. Спосіб, яким підлітки сприймають себе, свої здібності, цінності та місце в суспільстві, може мати значний вплив на їхні дії та вибір поведінки.

Висока самооцінка та позитивне самооцінювання часто пов'язані зі здоровою соціальною адаптацією та конструктивними міжособистісними взаємодіями. Підлітки, які мають впевненість у своїх здібностях та позитивне ставлення до себе, зазвичай більш схильні до прийняття позитивних рішень та виявлення адекватної поведінки. Вони можуть проявляти високий рівень самоконтролю та вміння керувати своїми емоціями та імпульсами.

Натомість, низька самооцінка та негативне самооцінювання можуть впливати на ризик розвитку девіантної поведінки у підлітків. Підлітки, які мають негативне сприйняття себе, можуть відчувати невпевненість, страхи та незадоволеність своїми досягненнями. Це може спричиняти низьку мотивацію, відчуття відчуженості та бажання знайти спосіб вираження своєї самоідентичності через негативні форми поведінки, такі як: агресія, саморуйнування, вживання наркотиків тощо.

Однак варто зазначити, що самооцінка та самооцінювання можуть бути комплексними та залежати від багатьох факторів, включаючи сімейне середовище, соціальну підтримку, психологічну атмосферу у шкільному середовищі тощо. Дослідження показують, що підтримка соціального середовища, включаючи родину, ровесників і вчителів, може впливати на формування позитивної самооцінки та сприяти зменшенню ризику девіантної поведінки у підлітків [46].

Соціальне оточення, таке як – сім'я, ровесники, вчителі та інші соціальні контексти, здійснюють значний вплив на формування й розвиток особистості підлітка та його поведінкові патерни.

Соціальна підтримка включає емоційну, практичну та інформаційну підтримку, яку отримують підлітки від свого соціального оточення. Емоційна

підтримка передбачає наявність близьких, довірених осіб, які підтримують емоційне самопочуття підлітка та допомагають зі стресовими ситуаціями. Практична підтримка передбачає конкретну допомогу в розв'язанні проблем, виконанні завдань, доступі до ресурсів тощо. Інформаційна підтримка полягає у наданні необхідної інформації, порад і настанов щодо різних аспектів життя підлітка [44].

Взаємодія зі значущими індивідами також має важливе значення. Позитивна взаємодія з батьками, вчителями та іншими авторитетними особами може сприяти формуванню позитивних цінностей, моральних норм і соціально-адаптаційних навичок у підлітків. Здатність до встановлення здорових і міцних міжособистісних зв'язків може допомогти підліткам впоратися зі стресом, негативними емоціями та зменшити ризик прояву девіантної поведінки.

Дослідження показують, що недостатня соціальна підтримка та негативна взаємодія можуть сприяти формуванню девіантної поведінки у підлітків. Наприклад, низький рівень сімейної підтримки, конфліктні стосунки з батьками, небажанням ровесників або негативна шкільна атмосфера можуть сприяти розвитку проблемної поведінки [37].

Індивідуальні риси, які включають особливості характеру, емоційну стабільність, самоконтроль, відношення до ризику та інші психологічні фактори, можуть впливати на сприйняття світу, взаємодію з навколишнім середовищем і прийняття рішень щодо поведінки.

Наприклад, підлітки з високим рівнем імпульсивності та низьким самоконтролем можуть бути більш схильними до ризикованої поведінки, такої як вживання наркотиків чи агресивна поведінка. Також, особистості з низьким рівнем самооцінки або проблемами в самоідентифікації можуть шукати прийняття та визнання в негативних соціальних групах або шляхом вчинення девіантних дій.

Окрім того, психологічні фактори можуть включати такі аспекти, як ставлення до навчання, мотивація, самоконтроль, емоційна стабільність та інші особливості особистості, які можуть впливати на поведінкові схильності підлітків.

Наприклад, підлітки з низькою мотивацією до навчання можуть виявляти небажання відвідувати школу або дотримуватися правил. Особистості з низькою емоційною стабільністю можуть бути схильними до агресивної поведінки або шукати способів емоційного вираження через девіантні дії [39].

Сімейне оточення може мати значний вплив на прояв девіантної поведінки у підлітків. Наприклад, негативна родинна атмосфера, конфлікти в сім'ї, насильство або зловживання можуть сприяти розвитку девіантних поведінкових зразків у підлітків. Нещасливі події, розлучення батьків, втрата близької людини або недостатня батьківська підтримка також можуть стати факторами, що сприяють девіантній поведінці у підлітків.

Взаємодія з ровесниками також має велике значення. Небажана компанія, прихильність до девіантної поведінки в групі або прагнення отримати соціальне визнання через негативні дії можуть сприяти прояву девіантної поведінки у підлітків. Наприклад, підлітки, які перебувають у середовищі зі значним рівнем насильства або вживання наркотиків серед ровесників, можуть бути більш схильними до прояву девіантної поведінки.

Навчальний заклад також може впливати на прояв девіантної поведінки у підлітків. Фактори, такі як – низький рівень академічних досягнень, проблеми в адаптації до шкільного середовища, відсутність підтримки вчителів або співробітництва з однокласниками, можуть сприяти розвитку девіантної поведінки у підлітків.

Наслідки впливу соціального оточення та групових факторів на підлітків можуть бути різними. Це може включати зміну цінностей, відхилення від соціальних норм, зростання ризику прояву девіантної поведінки та зменшення мотивації до позитивних змін [27].

Категорія емоційно-особистісних особливостей включає аспекти, пов'язані зі структурою особистості, рівнем самооцінки, стійкістю до стресу, емоційними реакціями та іншими психологічними факторами.

Одним із прикладів емоційно-особистісних особливостей є низька самооцінка. Підлітки з низькою самооцінкою можуть проявляти девіантну поведінку, таку як агресія або вживання наркотиків, у пошуках способу підвищити свою самооцінку або втратити свої проблеми відверненням уваги від них.

Стійкість до стресу також може впливати на прояв девіантної поведінки. Підлітки з низьким рівнем стресостійкості можуть бути більш схильними до зловживання наркотиками або агресивного поводження як способу впоратися зі стресом та негативними емоціями. Деякі підлітки можуть мати складнощі у регулюванні своїх емоцій, що також може сприяти прояву девіантної поведінки. Наприклад, підлітки зі зниженим рівнем емоційного контролю можуть швидко вибухати в агресію або піддаватися впливу негативних емоцій, що може спонукати їх до девіантних дій.

Також важливо враховувати інші емоційно-особистісні чинники, такі як низький рівень самоконтролю, недостатня емпатія, висока потреба у впливі на оточуючих тощо. Ці особливості можуть впливати на вибір підлітками девіантної поведінки як способу задоволення своїх потреб чи забезпечення власної позиції в соціальному середовищі.

Отже, провідними індивідуально-психологічними особливостями підлітків, що детермінують формування девіантної поведінки є такі: емоційна нестабільність (часта зміна настрою, агресивність, роздратованість); низький рівень самооцінки (негативне оцінювання себе, невпевненість, недооцінювання себе); відсутність соціальної підтримки (близькі, довірені особи, які допомагають/спрямовують підлітка у складній для нього ситуації).

1.3. Форми та методи соціальної роботи щодо профілактики девіантної поведінки підлітків

Соціальна робота щодо профілактики девіантної поведінки підлітків передбачає використання різних форм і методів.

Розглянемо основні форми та методи соціальної роботи, що використовуються для розв'язання окресленої проблеми.

Групова робота. Групова робота є ефективним методом соціальної роботи з підлітками, оскільки вона сприяє розвитку спільної взаємодії, підтримці та навчанню у груповому середовищі. Групова робота може включати групові дискусії, тренінги, творчі проекти та спільні активності, спрямовані на формування позитивних навичок, комунікаційних вмінь та соціальної підтримки.

Групова робота є одним з ефективних методів соціальної роботи, спрямованих на профілактику девіантної поведінки у підлітків. Цей підхід передбачає об'єднання підлітків у невеликі групи, де вони працюють спільно над вирішенням різноманітних проблем і формуванням позитивних навичок.

Основна мета групової роботи – створити сприятливий соціальний контекст, в якому підлітки можуть взаємодіяти, вчитися спілкуватися, співпрацювати та вирішувати конфлікти. Вона надає підліткам можливість розвивати соціальні навички, вміння слухати та висловлювати свої думки, сприяє формуванню почуття групової належності та взаємодопомоги.

Процес групової роботи може включати різні методи та підходи. Розглянемо основні з них.

- *Групові дискусії* дозволяють підліткам обговорювати різні теми, висловлювати свої думки, ділитися досвідом та навчатися від одне одного. Це сприяє розвитку критичного мислення, умінню аргументувати свою точку зору та вмінню встановлювати конструктивний діалог.
- *Рольові ігри* дозволяють підліткам відтворити різні ситуації та ролі, що допомагає їм розуміти наслідки своїх дій та розвивати емпатію. Це може бути

корисним для вироблення альтернативних стратегій поведінки та розв'язання конфліктів.

- *Групові проекти* дозволяє підліткам працювати спільно над спільною метою, навчатися плануванню, організації та виконанню завдань. Це також сприяє розвитку вміння працювати в команді та співпрацювати з іншими.
- *Тренінги соціальних навичок* орієнтовані на розвиток конкретних навичок, які допомагають підліткам у повсякденному житті. Це може включати навички спілкування, вирішення конфліктів, контролю емоцій, самоконтролю та інші [17].

Прикладом групової роботи може бути формування групи підлітків, які мають спільний інтерес до музики, танців або мистецтва. Вони можуть разом вивчати та виконувати музичні композиції, організовувати танцювальні виступи чи мистецькі проекти. Це дозволяє їм спілкуватися, співпрацювати та розвивати свої таланти, що сприяє позитивному самовизначенню та запобіганню розвитку девіантної поведінки.

Групова робота у соціальній роботі є важливим інструментом у профілактиці девіантної поведінки підлітків. Вона створює можливості для розвитку соціальних навичок, позитивного спілкування та самовизначення. Подібні підходи можуть бути успішними в досягненні позитивних змін у житті підлітків та запобіганні девіантній поведінці.

Індивідуальна робота. Індивідуальна робота включає особисті консультації та бесіди, спрямовані на розвиток особистісних навичок, психологічну підтримку та розробку індивідуальних стратегій пристосування. Цей підхід надає змогу працювати з унікальними потребами та проблемами кожного підлітка окремо, забезпечуючи індивідуалізований підхід щодо надання необхідної допомоги.

Основна мета індивідуальної роботи полягає у сприянні особистісному розвитку підлітка, підтримці його емоційного стану та стимулюванні позитивних

змін у поведінці. Робота здійснюється соціальним працівником або іншим фахівцем у форматі індивідуальних консультацій та супроводження [20].

У процесі індивідуальної роботи можуть використовуватися різноманітні методи і техніки, залежно від потреб та особливостей кожного підлітка. Деякі з них включають:

- *індивідуальні консультації*: під час індивідуальних консультацій соціальний працівник працює один на один з підлітком, допомагаючи йому розкрити свої проблеми, почуття та думки; це надає змогу підлітку висловити свої потреби, отримати підтримку та конструктивні поради;
- *розвиток особистісних навичок*: індивідуальна робота може бути спрямована на розвиток конкретних навичок, які допомагають підліткам управляти своїми емоціями, вирішувати конфлікти, розробляти цілі та плани; це може включати тренінги самоконтролю, комунікаційні навички, навички прийняття рішень та інші;
- *психологічна підтримка*: індивідуальна робота може включати надання психологічної підтримки підліткам, особливо тим, хто переживає емоційні труднощі або має проблеми з самооцінкою; соціальні працівники можуть працювати з підлітком, щоб допомогти йому зрозуміти та впоратися зі своїми почуттями, розвивати позитивне ставлення до себе та вірити у свої можливості;
- *робота з мотивацією*: індивідуальна робота також може включати сприяння розвитку мотивації у підлітків; соціальний працівник може допомагати підлітку з'ясувати його цілі, мрії та інтереси, а також розробити план дій для досягнення цих цілей; це сприяє позитивній самореалізації та запобігає формуванню девіантної поведінки.

Індивідуальна робота є ефективним інструментом у соціальній роботі для профілактики девіантної поведінки підлітків. Адже вона надає можливість

налаштуватися на конкретні потреби кожного підлітка, розвивати його потенціал та підтримувати його у складних життєвих ситуаціях.

Партнерство з сім'єю. Включення сім'ї у процес соціальної роботи є ключовим елементом у роботі з підлітками. Партнерство з батьками та родичами передбачає спільне планування та виконання стратегій профілактики девіантної поведінки, надання підтримки сім'ї, консультування та формування батьківських навичок. Тобто, цей підхід передбачає співпрацю та взаємодію з батьками або опікунами підлітків з метою підтримки їхнього розвитку та допомоги в управлінні девіантною поведінкою.

Партнерство з сім'єю включає наступні аспекти:

- *Комунікація:* ефективна комунікація між соціальним працівником і сім'єю є ключовою. Спілкування повинно бути відкритим, сприятливим і взаємовигідним для обох сторін. Сім'я має бути вільною висловлювати свої думки, а працівник має почуватися зацікавленим і готовим допомогти.
- *Спільне планування:* партнерство з сім'єю передбачає спільне планування та встановлення цілей щодо профілактики девіантної поведінки підлітка. Сім'я та соціальний працівник можуть разом обговорити проблеми, визначити потреби та розробити план дій для покращення ситуації.
- *Ресурси та підтримка:* партнерство з сім'єю також передбачає сприяння доступу до ресурсів та підтримки, необхідної для підтримки розвитку підлітка. Соціальний працівник може направляти сім'ю на додаткові послуги, консультувати та надавати необхідну інформацію.
- *Навчання та навички:* партнерство з сім'єю включає навчання батьків або опікунів ефективним стратегіям виховання та розвитку позитивних навичок у підлітків. Соціальний працівник може проводити навчальні сесії, консультувати щодо розвитку комунікативних навичок, управління конфліктами та інших важливих аспектів.

- *Підтримка в кризових ситуаціях:* сім'я може потребувати підтримки у кризових ситуаціях, коли поведінка підлітка стає особливо проблематичною. Соціальний працівник може надати емоційну підтримку, консультувати щодо розв'язання конфліктів та сприяти створенню позитивного і безпечного середовища.

Партнерство з сім'єю є важливою стратегією у профілактиці девіантної поведінки підлітків, оскільки враховує важливу роль батьків та опікунів у формуванні позитивних життєвих шляхів і підтримці здорового розвитку підлітків. Спільна робота з сім'єю сприяє створенню сприятливих умов для росту та розвитку підлітків, їхньої адаптації у суспільстві та попередженню девіантної поведінки.

Розвиток навичок, що включає різні тренінги та програми, спрямовані на розвиток позитивних навичок і вмінь у підлітків. Це можуть бути тренінги з соціальної компетентності, навичок керування емоціями, розвитку конфліктних розв'язувань, розробка стратегій прийняття рішень та планування мети.

Розвиток навичок є однією з ключових категорій у соціальній роботі щодо профілактики девіантної поведінки підлітків. Ця категорія передбачає активну роботу з підлітками з метою розвитку їхніх позитивних навичок та компетенцій, які сприяють здоровому і адаптивному життю.

Розвиток навичок включає наступні аспекти:

- *Соціальні навички:* підлітки часто потребують підтримки та навчання соціальних навичок, таких як комунікація, співпраця, емпатія, управління конфліктами та встановлення границь. Соціальні працівники сприяють розвитку цих навичок через тренінги, групову роботу та індивідуальну підтримку.
- *Емоційна регуляція:* девіантна поведінка підлітків часто пов'язана зі складнощами в емоційній регуляції. Соціальні працівники допомагають підліткам відповідно розуміти та виражати свої емоції, розвивати стратегії емоційної регуляції та сприяти позитивному самовиявленню.

- *Конфліктологічні навички:* розвиток навичок управління конфліктами є важливим аспектом профілактики девіантної поведінки. Підлітки вчаться розпізнавати, аналізувати та вирішувати конфлікти мирним шляхом, сприяючи побудові здорових міжособистісних відносин.
- *Академічні навички:* розвиток академічних навичок, таких як навчання, організація часу, самодисципліна та робота в групі, сприяє позитивному академічному розвитку підлітків. Соціальні працівники можуть надавати підтримку у вивченні та виконанні навчальних завдань, а також сприяти розвитку самооцінки та мотивації.
- *Життєві навички:* підлітки також потребують навчання практичних життєвих навичок, таких як фінансова грамотність, планування мети та кар'єри, здоровий спосіб життя. Соціальні працівники сприяють розвитку цих навичок через освітні програми, тренінги та індивідуальну підтримку.

Розвиток навичок є важливою стратегією в профілактиці девіантної поведінки підлітків, оскільки сприяє їхньому зростанню та розвитку як особистостей, формує позитивні звички та навички, які сприяють здоровому і суспільно-прийнятному життю.

Інформаційно-освітні програми. Ці програми спрямовані на надання підліткам необхідної інформації про наслідки девіантної поведінки, ризики та можливості. Їх мета – просвітити підлітків щодо альтернативних позитивних шляхів розвитку та навчити критично оцінювати інформацію [15].

Інформаційно-освітні програми є важливою категорією у соціальній роботі щодо профілактики девіантної поведінки підлітків. Ці програми спрямовані на надання інформації та освітніх матеріалів, що сприяють усвідомленню ризиків та наслідків негативної поведінки, розвитку навичок прийняття рішень та створенню позитивного середовища для підлітків.

Основні аспекти інформаційно-освітніх програм включають:

- *Просвітницька діяльність:* інформаційні кампанії, семінари, тренінги та публічні заходи проводяться для підлітків, їхніх батьків, вчителів та інших зацікавлених сторін з метою поширення свідомості про проблеми девіантної поведінки, ризику та наслідки, а також надання корисної інформації.
- *Розвиток навичок прийняття рішень:* програми спрямовані на навчання підлітків навичкам аналізу ситуацій, прийняттю розсудливих рішень та управлінню ризиками. Це допомагає підліткам розробляти позитивні стратегії поведінки та уникати небажаних ситуацій.
- *Інформація про доступні ресурси:* підліткам надається інформація про різноманітні організації, програми та послуги, які можуть надати їм підтримку та допомогу у вирішенні проблем. Це можуть бути контакти служб соціальної підтримки, порадницькі центри, готові надати професійну допомогу та консультації.
- *Популяризація позитивних цінностей:* програми спрямовані на формування позитивних цінностей, які підтримують здоровий спосіб життя, розвиток позитивних взаємин та відповідальну поведінку. Це може включати популяризацію здорового харчування, фізичної активності, розвитку творчих навичок та інших конструктивних занять.
- *Підтримка медійної грамотності:* програми спрямовані на розвиток навичок критичного мислення та аналізу інформації, особливо тієї, що походить з медіа. Це допомагає підліткам розрізняти правдиву інформацію від маніпулятивних повідомлень та уникати негативного впливу неправдивої інформації.

Ці інформаційно-освітні програми сприяють усвідомленню підлітками ризиків та наслідків девіантної поведінки, розвитку навичок прийняття рішень та позитивного способу життя. Вони допомагають збалансувати інформацію та навички, що необхідні для здорового та позитивного розвитку підлітків.

Соціальна підтримка та включення:

- *Розвиток міжособистісних взаємин*: робота з підлітками на побудову позитивних і здорових стосунків з ровесниками, сім'єю, вчителями та іншими значущими дорослими.
- *Створення соціально підтримуючих середовищ*: підтримка створення клубів, груп інтересів, командних проєктів, де підлітки можуть відчувати приналежність та спільноту.
- *Розвиток навичок соціальної адаптації*: тренінги та практичні заняття, спрямовані на збільшення навичок спілкування, розвиток емоційного інтелекту та конфліктологічних вмінь.

Освітні програми та навчання:

- *Розширення навчальних можливостей*: розвиток інтерактивних програм, які надають можливість підліткам займатися цікавими та розвиваючими заняттями поза школою.
- *Виховання навичок прийняття рішень*: тренінги з розвитку критичного мислення, планування, самоконтролю та розробки стратегій прийняття важливих рішень.
- *Профорієнтаційна робота*: допомога підліткам у виборі майбутньої професії, надання інформації про можливості навчання та працевлаштування. Розвиток навичок соціального впливу:
- *Тренінги з розвитку лідерських вмінь*: навчання підлітків ефективним комунікаційним стратегіям, спрямованим на переконання та вплив на інших.
- *Розвиток навичок медіа-грамотності*: навчання критичного сприйняття медіа-інформації, здатності розрізняти правдиву та фальшиву інформацію, а також розуміння впливу медіа на думки та поведінку.
- *Впровадження проєктних методів*: робота з підлітками над соціальними проєктами, які сприяють позитивним змінам у їхній спільноті.

Психологічна підтримка та консультування:

- *Індивідуальні консультації*: психологічна підтримка підлітків у вирішенні особистісних проблем, емоційних труднощів, конфліктів тощо.
- *Групові сесії*: робота з групами підлітків, спрямована на розвиток навичок самоврядування, самопізнання та емоційної компетентності.
- *Розвиток позитивної самооцінки*: сприяння розвитку впевненості у собі, самосприйняття та вміння керувати власними емоціями.

Соціально-правова підтримка:

- *Інформування про права та обов'язки*: пояснення правових норм і принципів, що регулюють поведінку підлітків, а також наслідки порушень законодавства.
- *Допомога у вирішенні юридичних питань*: надання допомоги підліткам у випадках конфліктів із законом, звернення до відповідних юридичних служб.
- *Розвиток правової свідомості*: навчання підлітків основам правових знань, включаючи їхні права, обов'язки та відповідальність [8].

Отже, вищезазначені форми та методи соціальної роботи забезпечують комплексний підхід до профілактики девіантної поведінки підлітків. Безперечно, що кожна форма чи кожен метод має свої унікальні особливості та переваги, але лише комплексний підхід у їх застосуванні може забезпечити створення сприятливих умов для розвитку позитивного самовизначення, соціальної компетентності та здорових стосунків у підлітковому віці.

Висновки до розділу 1

Отже, під девіацією варто розуміти відхилення від норми або стандартів, встановлених у суспільстві, або неприйнятні дії, які порушують соціальні норми та очікування.

Виділяють такі основні теорії девіації: 1) теорія соціального контролю – індивіди утримуються від вчинення девіантних дій завдяки зобов'язаності перед нормами суспільства; 2) теорія «ярлику» – суспільство надає оцінку та ярлик індивіду, який вчинив певні девіантні дії, і цей ярлик може впливати на його подальшу поведінку; 3) теорія стратифікації – соціальна стратифікація, бідність тощо можуть впливати на ризик виникнення девіантної поведінки; 4) теорія відхилення – девіантна поведінка виникає у результаті недостатнього виконання певної соціальної ролі та невідповідності навчання.

До факторів, що детермінують прояв девіантної поведінки відносять соціальні (соціальна стратифікація, низький соціальний статус, неблагополучна сім'я), економічні (бідність, безробіття, низький рівень якості життя) та психологічні (низька самооцінка, емоційна неврівноваженість, тривожність, низька саморегуляція або наявність психічних порушень) чинники. Тобто, девіантна поведінка часто є результатом взаємодії різних факторів, таких як: соціальне середовище, економічні умови, індивідуально-психологічні особливості особистості.

До форм девіантної поведінки належать такі: агресія (фізичні напади, вербальні загрози, вороже ставлення до оточуючих тощо), а також аутоагресія (агресія, спрямована на самого себе); злочинність (крадіжки, шахрайства, насильство, наркотикові злочини та інші порушення закону); наркоманія та алкоголізм (зловживання наркотиками та алкоголем); сексуальні девіації (сексуальне насильство, педофілія, ексібіціонізм та інші).

Девіантна поведінка призводить до негативних наслідків: деформує «Я-концепцію» особистості (самовизначення та самооцінка), унеможливорює віру у свої

сили, блокує розвиток потенціалу особистості; перешкоджає соціальній інтеграції та побудові взаємин (відчуження, соціальна ізоляція, уникнення спілкування з такою категорією індивідів, руйнування міжособистісних відносин тощо). На мікрорівні наслідки девіантної поведінки згубно впливають на фізичне, соціальне та психологічне здоров'я особистості, а на макрорівні – загрожують безпеці та добробуту суспільства загалом.

У віковій періодизації підлітковий вік є одним із найбільш важливих, але водночас складних періодів розвитку та формування особистості. Складність переживання підліткової кризи (пошук ідентичності, емоційна нестабільність, потреба у незалежності й т.д.) може виступати як передумова для формування та розвитку девіантної поведінки. Формування та розвиток девіантної поведінки відбувається індивідуально під впливом різних умов й обставин.

Інтеграція соціальних і психологічних чинників створює унікальні індивідуально-психологічні особливості девіантна. До соціальних чинників, що можуть детермінувати девіантну поведінку підлітків відносимо: родинне середовище та виховання (сімейне насильство, погані стосунки з батьками, відсутність прикладу для наслідування тощо); роль однолітків і соціальна взаємодія (популярність серед однолітків наприклад, шляхом, вживання алкоголю чи наркотиків, або відчуття відстороненості та неприйняття однолітками); соціальна нерівність (відсутність матеріальних благ у сім'ї, низький соціальний статус) тощо.

До психологічних чинників, що можуть детермінувати девіантну поведінку підлітків відносимо: особистісні особливості підлітків (високий рівень нейротизму, агресивність, імпульсивність, низький рівень самооцінки, недостатній самоконтроль, емоційна нестабільність, негативне уявлення про себе («Я-концепція») та інших, спотворене сприйняття соціальних ситуацій тощо); психоемоційний стан (депресії, тривожність, гнів, емоційна незрілість, неефективні стратегії регулювання емоцій тощо).

Провідними індивідуально-психологічними особливостями підлітків, що детермінують формування девіантної поведінки є такі: емоційна нестабільність (часта зміна настрою, агресивність, роздратованість); низький рівень самооцінки (негативне оцінювання себе, невпевненість, недооцінювання себе); відсутність соціальної підтримки (близькі, довірені особи, які допомагають /спрямовують підлітка у складній для нього ситуації).

До основних форм і методів соціальної роботи щодо профілактики девіантної поведінки підлітків належать: 1) групова робота – об'єднання підлітків у невеликі групи, де вони працюють спільно над вирішенням різноманітних проблем і формуванням позитивних навичок (групові дискусії, рольові ігри, групові проекти, тренінги соціальних навичок, творчі проекти та інші активності); 2) індивідуальна робота – психологічна підтримка, стимулювання позитивних змін у поведінці (індивідуальні консультації, бесіди щодо розвитку особистісних навичок, мотивації тощо); 3) співпраця з сім'єю – спільне планування та виконання стратегій профілактики девіантної поведінки, надання підтримки сім'ї, консультування батьків, формування у них навичок взаємодії з підлітками (комунікація, спільне планування, ресурси та підтримка, навчання та навички, підтримка у кризових ситуаціях тощо); 4) розвиток позитивних навичок у підлітків (тренінги й програми з соціальної компетентності, навичок керування емоціями, розвитку конфліктних умінь тощо); 5) інформаційно-освітні програми – надання підліткам необхідної інформації про наслідки девіантної поведінки, ризики (інформаційні кампанії, семінари, тренінги та публічні заходи, що проводяться для підлітків, їхніх батьків, вчителів та інших зацікавлених осіб з метою надання корисної інформації; поширення інформації про доступні ресурси (контакти служб соціальної підтримки, порадицькі центри, готові надати професійну допомогу та консультації) тощо).

Вищезазначені форми та методи соціальної роботи забезпечують комплексний підхід до профілактики девіантної поведінки підлітків.

Розділ 2. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки учнів підліткового віку у ЗЗСО

2.1. Діяльність соціального педагога щодо профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти

Сучасне суспільство стикається із збільшенням проблем, пов'язаних з девіантною поведінкою серед підлітків. Девіантна поведінка, така як насильство, наркозалежність, шкільна жорстокість та інші негативні прояви, має серйозний вплив на життя молоді, їхню академічну успішність, фізичне та психічне здоров'я, а також загрожує загальному благополуччю суспільства. Саме тому, запобігання та виявлення девіантної поведінки серед підлітків стає надзвичайно важливим завданням для закладів загальної середньої освіти.

Одним із ключових фахівців, що займаються профілактикою та впливом на девіантну поведінку підлітків, є соціальний педагог. Діяльність соціального педагога спрямована на розуміння та аналіз причин девіантної поведінки, а також на розробку та впровадження ефективних стратегій профілактики та втручання.

Соціальний педагог відіграє важливу роль у створенні сприятливого середовища для розвитку підлітків, де вони можуть відчувати підтримку, розуміння та почуття безпеки. Він співпрацює з учнями, їхніми батьками, педагогічним колективом та іншими фахівцями, щоб виявити ризиковані фактори, що сприяють девіантній поведінці, і розробити індивідуальні плани підтримки та втручання.

Основна мета діяльності соціального педагога полягає у попередженні девіантної поведінки через формування позитивних цінностей, навичок соціальної адаптації та конструктивного взаємодії з оточуючими. Він організовує тренінги, групові заняття, консультує учнів та їх батьків, сприяє розвитку позитивного самовизначення та самооцінки.

Ми розглянемо різні аспекти діяльності соціального педагога в контексті профілактики девіантної поведінки серед підлітків у закладах загальної середньої освіти. Вивчення ролі соціального педагога в цьому процесі дозволить нам краще

зрозуміти важливість його функцій та впливу на становлення позитивного соціального середовища в навчальних закладах.

Аналіз проблеми є важливим етапом діяльності соціального педагога щодо профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. Цей етап дозволяє зрозуміти основні фактори, що сприяють виникненню девіантної поведінки у підлітків, та виявити особливості підлітків, які збільшують їхню вразливість до цієї поведінки. Ретельний аналіз проблеми надає підставу для подальшого планування та реалізації ефективних заходів профілактики.

Під час аналізу проблеми соціальний педагог звертає увагу на наступні аспекти:

1. *Визначення факторів, що сприяють виникненню девіантної поведінки:*

- Соціальні фактори: такі як негативне середовище, недостатня підтримка з боку сім'ї та однолітків, відсутність соціальної адаптації.
- Психологічні фактори: такі як низька самооцінка, проблеми зі здоров'ям психічного характеру, негативні емоційні стани.
- Біологічні фактори: такі як генетичні особливості, хронічні захворювання, вплив на розвиток нервової системи.

2. *Виявлення особливостей підлітків:*

- Психологічні особливості: вікові особливості, рівень розвитку особистості, особливості мислення та емоційної сфери.
- Соціальні особливості: статус у суспільстві, соціальна приналежність, рівень соціальної адаптації.

3. *Збір та аналіз статистичних даних:*

- Вивчення статистичних даних щодо прояву девіантної поведінки серед підлітків.
- Аналіз даних про випадки порушення дисципліни, конфліктів, впливу зовнішніх факторів на підлітків.

4. *Діагностика проблеми:*

- Використання методів психологічної діагностики для виявлення психологічних особливостей та причини девіантної поведінки у підлітків.
- Анкетування, спостереження та інші методи для збирання об'єктивної інформації про підлітків [22].

Аналіз проблеми надає змогу соціальному педагогу краще розуміти особливості підлітків та фактори, що впливають на прояв девіантної поведінки. Це дозволяє розробити ефективніші стратегії та програми профілактики, спрямовані на запобігання девіантній поведінці та покращення соціально-психологічного стану підлітків.

Забезпечення психологічного клімату є важливим елементом діяльності соціального педагога щодо профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. Психологічний клімат визначається як сукупність взаємин між учнями, вчителями, адміністрацією та іншими учасниками навчального середовища, що впливають на їхнє емоційне становище, взаємодію та ставлення один до одного. Для цього соціальний педагог виконує наступні дії:

1. *Створення сприятливого середовища:*

- Формування довірчих відносин між учасниками навчального процесу.
- Розробка правил і норм поведінки, які сприяють взаєморозумінню та взаємовідповідальності.
- Забезпечення комунікації та взаємодії між учасниками навчального процесу.

2. *Формування емоційної підтримки:*

- Створення атмосфери взаємопідтримки та співпраці.
- Розвиток навичок емоційної саморегуляції та емпатії.
- Проведення тренінгів, групових занять та інших заходів, спрямованих на підтримку позитивних емоцій та міжособистісних відносин.

3. *Впровадження антибулінгової програми:*

- Запобігання проявам булінгу та цькування серед учнів.
- Виявлення та врегулювання конфліктних ситуацій.
- Розробка і впровадження системи підтримки та захисту постраждалих учнів.

4. *Проведення тренінгів і психологічних занять:*

- Розвиток соціальних навичок, які сприяють взаємодії та спілкуванню.
- Підвищення рівня самооцінки та самоприйняття учнів.
- Розвиток навичок конструктивного вирішення проблем та конфліктів.

Забезпечення психологічного клімату сприяє створенню сприятливого середовища для підлітків, де вони почуваються комфортно та підтримані. Це сприяє зниженню ризику прояву девіантної поведінки та сприятливому розвитку особистості учнів [9].

Індивідуальна робота є одним з ефективних методів соціальної роботи щодо профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. У рамках цієї категорії соціальний педагог зосереджує свою увагу на індивідуальному спілкуванні з кожним учнем, щоб розуміти його потреби, проблеми та надавати необхідну підтримку.

У процесі індивідуальної роботи соціальний педагог проводить наступні дії:

- *Встановлення довірчого стосунку:* спілкування з учнем відбувається відкрито та довірливо, де він може висловити свої думки, емоції та страхи. Соціальний педагог проявляє зацікавленість, розуміння та повагу до учня, що сприяє побудові відносин на основі довіри.
- *Розуміння особистих потреб:* соціальний педагог дослухається до учня, аналізує його потреби, цілі та мотивацію. Він спрямовує зусилля на розуміння того, що мотивує учня до девіантної поведінки та які ресурси він може використати для її зміни.
- *Психологічна підтримка:* соціальний педагог надає підтримку та емоційну підтримку учню, особливо тим, хто має проблеми з девіантною поведінкою.

Він сприяє розвитку позитивної самооцінки, самовпевненості та розумінню власних емоцій.

- *Розвиток навичок:* соціальний педагог співпрацює з учнем, щоб розвивати необхідні соціальні та життєві навички. Це можуть бути навички спілкування, управління емоціями, конфліктології, прийняття рішень тощо.
- *Індивідуальні плани дій:* соціальний педагог разом з учнем складає індивідуальний план дій, який містить конкретні кроки для зміни девіантної поведінки та досягнення поставлених цілей [18].

Індивідуальна робота забезпечує глибоке розуміння учня та спрямована на особисті потреби кожного учасника процесу. Вона сприяє розвитку позитивних змін у поведінці, самооцінці та стосунках з іншими, що сприяє профілактиці девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти.

Також робота з батьками є невід'ємною частиною соціальної роботи щодо профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. Ця категорія передбачає активну співпрацю соціального педагога з батьками учнів з метою підтримки та побудови сприятливого середовища для розвитку дитини.

Основні аспекти роботи з батьками включають:

- *Комунікація та співпраця:* соціальний педагог встановлює контакт з батьками, проводить індивідуальні консультації, зустрічі, батьківські збори тощо. Важливо створити відкриту та довірливу атмосферу для ефективної співпраці.
- *Надання інформації:* соціальний педагог надає батькам необхідну інформацію щодо особливостей підліткового віку, девіантної поведінки, можливих наслідків та способів їх запобігання. Він допомагає батькам розуміти та оцінювати поведінку своєї дитини.
- *Консультування та підтримка:* соціальний педагог надає батькам консультативну підтримку щодо виховання, спілкування з дитиною,

управління конфліктами та іншими аспектами батьківства. Він сприяє побудові позитивних стосунків між батьками та дитиною.

- *Розвиток навичок батьківства:* соціальний педагог організовує тренінги, семінари та інші форми навчання для батьків з метою розвитку їх навичок виховання та спілкування з дітьми. Важливо допомогти батькам засвоїти позитивні стратегії та підходи, що сприятимуть попередженню девіантної поведінки у їх дітей.
- *Спільні заходи та програми:* соціальний педагог спільно з батьками організовує різноманітні заходи, такі як сімейні вечори, родинні пікніки, творчі майстер-класи тощо. Це сприяє підтримці сімейного зв'язку та формуванню позитивного середовища для дитини [26]

Робота з батьками є важливим елементом профілактики девіантної поведінки підлітків, оскільки сімейне оточення має значний вплив на формування особистості. Через співпрацю з батьками соціальний педагог спрямовує зусилля на створення сприятливого та підтримуючого середовища, що сприяє здоровому розвитку підлітка та попередженню негативних проявів девіантної поведінки.

Співпраця зі шкільним колективом є однією з важливих складових діяльності соціального педагога щодо профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. Ця категорія передбачає активну взаємодію соціального педагога з педагогічним та адміністративним персоналом школи з метою спільних зусиль у попередженні й управлінні девіантною поведінкою серед учнів.

Основні аспекти співпраці зі шкільним колективом включають:

- *Встановлення співробітництва:* соціальний педагог встановлює контакт зі шкільним колективом, зокрема з директором, педагогами, психологом, вчителями, шкільними працівниками тощо. Важливо побудувати відкриті та довірливі стосунки для ефективної співпраці.
- *Обмін інформацією:* соціальний педагог ділиться необхідною інформацією щодо учнів, які потребують особливої уваги в контексті девіантної поведінки.

Він також отримує від колег важливі відомості про певних учнів, які можуть мати проблеми.

- *Розробка спільних стратегій:* соціальний педагог спільно зі шкільним колективом розробляє стратегії та плани щодо профілактики девіантної поведінки. Вони обговорюють можливі підходи, заходи та програми, які сприятимуть позитивному розвитку учнів та створенню сприятливого навчального середовища.
- *Консультавання та підтримка:* соціальний педагог може надавати консультаційну підтримку педагогам щодо роботи з учнями, які виявляють девіантну поведінку. Він ділиться своїми знаннями та досвідом щодо ефективних методів роботи з цією категорією учнів.
- *Організація спільних заходів:* соціальний педагог спільно зі шкільним колективом може організовувати спільні заходи, такі як тренінги, семінари, лекції, дискусійні групи тощо, спрямовані на попередження девіантної поведінки учнів.
- *Систематичне спілкування:* важливо забезпечити систематичне спілкування між соціальним педагогом і шкільним колективом. Це може включати регулярні зустрічі, планування спільних дій, обговорення результатів роботи та внесення необхідних змін у стратегії профілактики.

Співпраця зі шкільним колективом є ключовим фактором успішної профілактики девіантної поведінки підлітків. Це дозволяє об'єднати зусилля всіх учасників освітнього процесу, створити сприятливу та підтримуючу атмосферу в школі [39].

Співпраця соціального педагога з громадськими організаціями та службами є важливим аспектом його діяльності щодо профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. Ця категорія передбачає активну співпрацю з різноманітними зовнішніми організаціями та службами з метою забезпечення комплексного підходу до проблеми та надання допомоги учням.

Основні аспекти співпраці з громадськими організаціями та службами включають:

- *Встановлення контактів:* соціальний педагог активно встановлює контакти з різними громадськими організаціями та службами, які мають відношення до проблеми девіантної поведінки підлітків. Це можуть бути служби соціальної підтримки, психологічні центри, молодіжні організації, благодійні фонди тощо.
- *Обмін інформацією:* соціальний педагог та громадські організації взаємодіють у сфері обміну інформацією щодо учнів, які мають проблеми з девіантною поведінкою. Це дозволяє вчасно виявляти та реагувати на проблемні ситуації та надавати необхідну підтримку учням.
- *Спільне планування та реалізація програм:* соціальний педагог може спільно з громадськими організаціями та службами розробляти та впроваджувати програми та проекти щодо профілактики девіантної поведінки. Це можуть бути тренінги, робота в групах, індивідуальні консультації, спільні заходи тощо.
- *Координація дій:* соціальний педагог виконує роль координатора співпраці з громадськими організаціями та службами. Він забезпечує взаємодію між різними сторонами, організовує зустрічі, планує спільні заходи та сприяє реалізації спільних цілей.
- *Співпраця з громадськими організаціями та службами* є важливим компонентом успішної профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. Вона допомагає створити сприятливе соціальне середовище, забезпечити доступ до необхідних послуг та ресурсів, а також залучити додаткові експертні знання та досвід у роботу з учнями.

Діяльність соціального педагога щодо профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти повинна мати комплексний підхід.

Соціальний педагог аналізує проблему девіантної поведінки, її причини та наслідки, що надає змогу розуміти контекст і розробляти ефективні заходи профілактики.

Індивідуальна робота з учнями дозволяє виявити їхні індивідуальні потреби, проблеми та здібності, а також надати необхідну підтримку та консультування. Цей підхід сприяє формуванню позитивної самооцінки, розвитку соціальних навичок та здатності до конструктивного взаємодії з оточуючими.

Співпраця з батьками є невід'ємною частиною роботи соціального педагога. Вона спрямована на підтримку батьків у вихованні дітей, надання інформації, консультування та організацію спільних заходів. Це сприяє зміцненню родинних зв'язків, розумінню особливостей підліткового віку та спільному розв'язанню проблем.

Співпраця зі шкільним колективом і громадськими організаціями допомагає створити цілісну систему підтримки та взаємодії всіх сторін, що залучені до процесу профілактики. Це включає спільне планування та реалізацію заходів, обмін досвідом, ресурсами та ідеями, що сприяє ефективній роботі з девіантною поведінкою.

Отже, діяльність соціального педагога щодо профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти передбачає комплексний підхід, який об'єднує різні категорії та стратегії. Це вимагає взаємодії з учнями, батьками, педагогами, громадськими організаціями та іншими стейкхолдерами, з метою створення безпечного, підтримуючого та сприятливого середовища для розвитку підлітків та запобігання девіантної поведінки.

2.2. Особливості соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки учнів підліткового віку у ЗЗСО

Заклади загальної середньої освіти (ЗЗСО) відіграють важливу роль у соціалізації та формуванні цінностей молодого покоління. Профілактика девіантної поведінки в цих закладах є важливим завданням, спрямованим на створення сприятливого середовища для зростання та розвитку підлітків.

У рамках соціально-педагогічної роботи з профілактики девіантної поведінки підлітків, первинна профілактика відіграє важливу роль. Вона передбачає створення сприятливих умов для адаптації, соціалізації та самореалізації підлітків з метою попередження виникнення девіантної поведінки. Первинна профілактика спрямована на підтримку позитивного розвитку особистості підлітка і включає ряд важливих аспектів. Перш за все, вона включає створення сприятливого і безпечного навчального середовища, де підлітки можуть розкривати свій потенціал і розвивати соціальні та академічні навички.

До завдань первинної профілактики також входить формування позитивних цінностей, моральних принципів та етичних норм у підлітків, а також розвиток їхньої самооцінки та самоповаги. Це може бути досягнуто через проведення виховних заходів, тренінгів, групових сесій, де підлітки отримують знання про важливі аспекти соціальної адаптації та формування позитивних ставлення до себе та оточуючих.

Крім того, первинна профілактика включає сприяння розвитку позитивних взаємин між підлітками, їхньою соціальною інтеграцією та партнерським взаємодією. Важливо підтримувати позитивний клімат в класі, сприяти колективним заходам та спільним проектам, які сприяють взаєморозумінню та співпраці між учнями. Також первинна профілактика включає інформування підлітків про шкідливі наслідки девіантної поведінки та розкриття можливостей для здорового способу життя, зокрема, через організацію спортивних занять, фізкультурних заходів та інших активних форм дозвілля. Дана профілактика має на

меті забезпечити позитивний розвиток підлітків, запобігти виникненню девіантної поведінки та створити умови для їхньої успішної соціалізації та самореалізації.

Після огляду первинної профілактики, важливо розглянути вторинну соціально-педагогічну профілактику девіантної поведінки підлітків. Вторинна профілактика передбачає виявлення відхилень у поведінці та попередження їх подальшого формування. Основна мета вторинної профілактики полягає в своєчасному втручанні та підтримці підлітків, які вже проявляють девіантну поведінку або перебувають на межі відхилень. Це може включати індивідуальну або групову роботу з підлітками, спрямовану на розвиток навичок соціальної адаптації, вирішення конфліктних ситуацій, формування позитивних способів вираження емоцій та вміння приймати вірні рішення.

Один з основних аспектів вторинної профілактики – це сприяння розвитку соціальних навичок і взаємодії з оточуючими людьми. Це може бути досягнуто через тренінги з комунікаційних навичок, групові дискусії, консультативну роботу з психологами або соціальними працівниками. Також вторинна профілактика включає розвиток навичок самоконтролю та саморегуляції. Це може охоплювати тренування стратегій управління емоціями, вчити підлітків виявляти та контролювати негативні емоції та стресові ситуації.

Вторинна профілактика спрямована на попередження подальшого розвитку девіантної поведінки та допомогу підліткам у зміні свого способу життя та ставлення до себе та оточуючих. Це важлива ланка в роботі з підлітками, яка сприяє їхньому позитивному розвитку та включенню у суспільство. З розгляду вторинної соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків, переходимо до аналізу третинної профілактики. Цей вид профілактики спрямований на попередження переходу відхилень у поведінці до більш складної стадії та виникнення негативних наслідків та рецидивів.

Третинна соціальна профілактика базується на ранньому виявленні та втручанні в проблемну поведінку підлітків, що вже виявили ознаки девіантності.

Основна мета третинної профілактики полягає в усуненні чинників, що сприяють подальшому розвитку девіантної поведінки та встановленні позитивного та адаптивного способу життя для підлітків. Цей вид профілактики включає різноманітні заходи, такі як індивідуальні та групові консультації, психологічну підтримку, програми реабілітації та ресоціалізації, взаємодію з батьками та вчителями, співпрацю зі спеціалізованими установами та іншими професіоналами.

Важливо розуміти, що третинна профілактика девіантної поведінки підлітків вимагає інтегрованого підходу та співпраці між школою, сім'єю, громадою та спеціалістами з різних сфер. Це дозволяє створити комплексну систему підтримки та допомоги, яка сприяє позитивному розвитку та самореалізації підлітків [17].

Таким чином, первинна, вторинна та третинна соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти є важливими стратегіями забезпечення благополучного розвитку та соціалізації молоді. Ці профілактичні підходи вимагають спільної роботи вчителів, батьків, соціальних працівників та інших фахівців, що дозволяє створити комплексну систему підтримки та інтервенцій. Важливо розуміти, що профілактика повинна бути спрямована не лише на виявлення проблем, але й на активну роботу з формуванням позитивних навичок, цінностей та соціальних компетенцій у підлітків. Застосування цих профілактичних стратегій в закладах загальної середньої освіти може сприяти попередженню та зменшенню девіантної поведінки підлітків, створенню безпечного та підтримуючого середовища, а також сприяти їхньому успішному розвитку та соціальній адаптації.

Отже, розвиток і впровадження ефективних профілактичних програм і стратегій є важливим завданням для всіх суб'єктів, які займаються вихованням та освітою підлітків, з метою створення сприятливих умов для їхнього здорового розвитку, самореалізації та успішної соціалізації.

2.3. Програма соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти

Профілактика девіантної поведінки серед підлітків у закладах загальної середньої освіти є важливим завданням, яке потребує системного та цілеспрямованого підходу. Теоретичні знання та наукові дослідження є невід'ємною частиною цього процесу, але на практиці необхідна розробка конкретних програм, що впроваджуються у навчальних закладах.

Розроблена програма соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків має вирішальне значення для успішної реалізації цієї задачі. Вона є комплексним планом дій, спрямованим на конкретні цілі і має чітко визначені методи, стратегії та інструменти, які допомагають досягти позитивних результатів.

Однією з переваг розробленої програми є її спрямованість на реальну практику. Вона базується на наукових дослідженнях і доказових підходах, але водночас враховує конкретні особливості навчальних закладів та їхніх учнів. Програма передбачає різноманітні активності, такі як: групові заняття, індивідуальні консультації, тренінги, спільні проекти та інші форми взаємодії.

Крім того, розроблена програма враховує важливість взаємодії між педагогічними працівниками, учнями та їх батьками. Вона сприяє встановленню партнерських відносин, обміну досвідом та взаємному підтримці. Такий підхід допомагає забезпечити комплексне формування позитивної соціальної середовища, яка сприяє здоровому розвитку та успіху кожного учня.

Програма базується на таких принципах:

1. *Персоніфікація профілактичної роботи* – спрямована на потреби, інтереси, орієнтації, почуття, настрої та цінності конкретної людини. Умови проведення: вивчення потреб, інтересів та здібностей учня; виявлення позитивних якостей учня, акцент на них; створення сприятливого емоційного фону взаємодії. На практиці цей принцип знайшов своє відображення в наступних вимогах: вивчення індивідуальних особливостей людини учень має носити моніторинговий

характер, проходити в умовах взаємодії; позитивні емоції сприяють спонуканню учнів до спільної роботи.

2. *Мотивація* – передбачає внутрішню мотивацію учня брати участь у профілактичних заходах. Умови її проведення: усвідомлення мети та значення профілактичної діяльності; добровільне включення в процес; послідовність і поетапність розв'язуваних завдань. На практиці цей принцип знайшов своє відображення в таких вимогах: учню надають особисту значущість, яка є органічною частиною навчального процесу; стимулювання учня до творчих вирішень проблем.

3. *Розумний соціальний вибір* – учень повинен зробити примусовий вибір між вчинками, рішеннями в ході профілактичного процесу. Умови його проведення: включення учнів в вирішення різних соціальних проблем у реальних або змодельованих ситуаціях супроводу морального вибору вольовим зусиллям. На практиці цей принцип знаходить своє відображення в таких вимогах: учень повинен вміти обґрунтовувати особистий вибір.

4. *Позитивна реалізація особистості в групі* – забезпечує наявність зони самореалізації для кожен учень. Умови його проведення: знання індивідуальності учня; створення комфортних умов для взаємодії. Цей принцип знаходить відображення у вимогах: задоволення та позитивні емоції від спілкування з однолітками.

5. *Адекватна самооцінка* – передбачає оцінку учнем самого себе. Умови для його реалізації: розумне поєднання заохочень і покарань; адекватність в оцінці учня. На практиці цей принцип знаходить своє відображення в таких вимогах: регулярне оцінювання досягнень учнів; групове обговорення результатів спільної діяльності; розуміння учнем значення вчинків і дій інших.

6. *Рефлексивна позиція* – означає проведений учнем аналіз особистісних вчинків та вчинків інших людей, заснованих на системі цінностей і моральних засадах. Умови його реалізації: розвиток стійкої системи стосунків учень ↔

оточення соціальної дійсності; формування адекватної самооцінки. На практиці цей принцип відображається в умінні: аналізувати події; розвивати власні волюві якості; керувати власним емоційним станом; прислухатися до думки дорослих і однолітків.

7. *Поєднання загального з конкретним видом профілактики девіантної поведінки.* На практиці, цей принцип знайшов своє відображення в таких вимогах: поєднання загального і часткового; пріоритет загальної профілактики; орієнтація на профілактичну роботу до всіх вікових категорій.

8. *Опосередковані ефекти профілактичних заходів.* Умови його реалізації: формування активної життєвої позиції, здорового способу життя. На практиці цей принцип виявляється в наступному вимоги: будь-який профілактичний вплив має сприяти формуванню позитивних життєвих навичок в учнів; недоцільно використовувати лише засоби заборонно-розпорядчого впливу; пріоритетний вплив у профілактичній роботі на сферу саморегуляції неповнолітнього та його волюві якості.

9. *Інтеграція дій різних навчальних закладів.* Умови його проведення: комплексний характер процесу профілактики. На практиці цей принцип знайшов відображення в таких вимогах: навчальні заклади під час реалізації використовують власні кошти спільні цілі та завдання; у процесі профілактики учневі повинні бути забезпечені допомога різних видів: медична, педагогічна, психологічна, юридична.

Складена програма враховувала три компоненти:

1. Виховний: специфічний – уявлення про наслідки, до яких призводять певні прояви девіантної поведінки та як вона впливає на життя індивіда; неспецифічний – розуміння себе, особистих почуттів та емоцій, можливих шляхів боротьби з ними.

2. Психологічний – корекція психологічних особливостей, що призводять до проявів девіантної поведінки; формування сприятливого клімату в групі; психологічна адаптація групи ризику учня; робота з почуттям провини, страху, невпевненості, відповідальності.

3. Соціальний – допомога в соціальній адаптації учня до навколишніх умов, засвоєння комунікативних навичок, пропаганди здорового способу життя.

Програму потрібно реалізувати у тісній взаємодії з батьками учнів і колективом спеціалістів ЗЗСО, а саме:

- вчителями, педагогами: надавати соціально-педагогічну та психологічну допомогу та підтримку учнів; вивчення життєдіяльності учня поза навчальним закладом; підтримувати батьків учнів у підвищенні рівня компетентності щодо виховання дітей; спостерігають за успіхом учня у розвитку протягом усього періоду навчання;

- психологами: вивчають особистість учня, стосунки в учнівському колективі, з дорослими та ровесниками; аналізувати адаптацію учня в навколишньому середовищі; забезпечити комплексну підтримку на основі даних соціально-психологічної, психолого-педагогічної та медичної діагностики учнів та їх батьків;

- медичним персоналом: перевіряє фізичне та психічне здоров'я учня; взаємодіє з медичними установами.

Розроблена програма з профілактики девіантної поведінки підлітків включає 8 тем, які повинні вивчатися впродовж 11 уроків один раз на тиждень тривалістю 3 години. Уроки проводилися у двісесії по 1 годині 20 хвилин з перервою 20 хвилин (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1

**Програма соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки
підлітків у ЗЗСО**

Теми	Завдання	Кількість уроків
Тема 1. Ознайомлення з програмою	познайомитися; повідомити правила роботи; інформувати щодо особливостей та принципів програми; сприяти активній участі учнів у заході	1
Тема 2. Постановка індивідуальних цілей та побудова довгострокових планів подолання девіацій	визначити досяжну мети участі в програмі для кожного учасника (скласти індивідуальну траєкторію подолання девіантної поведінки); сприяти усвідомленню учнями того, що їхня поведінка залежать безпосередньо від них	1
Тема 3. Права та обов'язки підлітків	надати інформації про права, обов'язки та відповідальність учнів; формувати уміння ідентифікувати прояви девіантної поведінки та усвідомлювати відповідальність за такі дії	2
Тема 4. Механізми формування девіантної поведінки	надати інформацію про фактори, що впливають на розвиток девіантної поведінки; розвивати навички розпізнавання пускових механізмів прояву різних форм девіантної поведінки	1
Тема 5. Розвиток навичок самоконтролю гніву та агресії	розвивати навички самоконтролю гніву та агресії, прояви по відношенню до інших людей; аналізувати конфліктні ситуації та визначити особисту роль у їх вирішенні	2
Тема 6. Ефективна комунікація як ефективний спосіб вирішити конфліктну ситуацію	розвивати навички ефективного спілкування для подолання девіантної поведінки; розрізняти особисті почуття та почуття інших людей у конфліктній ситуації	2

Тема 7. Формування цілей і життєвих планів	закріпити навички побудови короткострокових і довгострокових цілей й планів, перевірити успішність у реалізації мети щодо подолання девіантної поведінки	1
Тема 8. Підбиття підсумків участі в програмі	підвести підсумки участі в програмі	1

Отже, розроблена програма соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти має структурований план, чітко визначені теми та методи роботи. Ця програма передбачає регулярні заняття впродовж певного періоду, під час яких учні засвоюють необхідні навички та знання, спрямовані на контроль і управління власним агресивним спрямуванням. Використання такої програми дозволяє створити сприятливі умови для соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків та сприяє їхньому позитивному розвитку.

Висновки до розділу 2

У закладах загальної середньої освіти профілактику соціальної поведінки здійснює соціальний педагог, діяльність якого спрямована на створення сприятливого середовища для розвитку та формування підлітків. Соціальний педагог співпрацює з учнями, їхніми батьками, педагогічним колективом та іншими фахівцями, щоб виявити ризиковані фактори, що сприяють девіантній поведінці, та розробити ефективні заходи профілактики.

Важливою складовою діяльності соціального педагога щодо профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти є аналіз проблеми, що передбачає: 1) визначення факторів, що сприяють виникненню девіантної поведінки у ЗЗСО; 2) психодіагностика підлітків для виявлення психологічних особливостей та причини девіантної поведінки; 3) збір та аналіз статистичних даних щодо прояву девіантної поведінки серед підлітків.

Забезпечення сприятливого психологічного клімату є важливим елементом діяльності соціального педагога щодо профілактики девіантної поведінки підлітків у ЗЗСО, що передбачає: формування емоційної підтримки; довірливих відносин між суб'єктами навчального процесу; впровадження антибулінгової програми; проведення тренінгів та психологічних занять. Сприятливий психологічний клімат сприяє зниженню ризику прояву девіантної поведінки.

Індивідуальна робота соціального педагога з учнями-підлітками щодо профілактики девіантної поведінки передбачає: встановлення довірчого контакту, розуміння потреб учня, надання психологічної підтримки, розробку індивідуального плану дій.

Надзвичайно важливою у контексті профілактики девіантної поведінки підлітків є активна співпраця соціального педагога з батьками учнів, що включає: встановлення контакту з батьками; надання їм необхідної інформації щодо особливостей підліткового віку, девіантної поведінки, можливих наслідків та способів їх запобігання; консультативну підтримку щодо виховання, спілкування з

дитиною, управління конфліктами тощо (тренінги, семінари й т.д.); проведення спільних заходів і програм для дітей-підлітків та їхніх батьків (сімейні вечори, родинні пікніки, творчі майстер-класи тощо).

Діяльність соціального педагога щодо профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти має комплексний підхід.

Виділяють первинну, вторинну та третинну соціально-педагогічну профілактику девіантної поведінки підлітків у ЗЗСО. Первинна профілактика передбачає створення сприятливих умов для адаптації, соціалізації та самореалізації підлітків з метою попередження виникнення девіантної поведінки. Вона включає інформування підлітків про шкідливі наслідки девіантної поведінки та розкриття можливостей для здорового способу життя. Формами первинної профілактики є такі: проведення виховних заходів, тренінгів, групових сесій, організація спортивних занять, фізкультурних заходів та інших активних форм дозвілля та ін.

Вторинна профілактика девіантної поведінки учнів підліткового віку у ЗЗСО передбачає своєчасне втручання та підтримку підлітків, які вже проявляють девіантну поведінку або перебувають на межі відхилень. Вторинна профілактика спрямована на попередження подальшого розвитку девіантної поведінки та допомогу підліткам у зміні свого способу життя та ставлення до себе та оточуючих. Формами вторинної профілактики є такі: тренінги з комунікаційних навичок, групові дискусії, консультативна робота з психологами або соціальними працівниками тощо.

Третинна профілактика девіантної поведінки підлітків у ЗЗСО спрямована на попередження переходу відхилень у поведінці до більш складної стадії та виникнення негативних наслідків та рецидивів. Основна мета третинної профілактики полягає в усуненні чинників, що сприяють подальшому розвитку девіантної поведінки та встановленні позитивного та адаптивного способу життя для підлітків. Формами третинної профілактики є такі: індивідуальні та групові

консультації, психологічна підтримка, програми реабілітації та ресоціалізації, взаємодія з батьками та вчителями, співпраця зі спеціалізованими установами та іншими професіоналами.

Розроблена програма соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків базується на таких принципах: 1) персоніфікація профілактичної роботи – спрямована на потреби, інтереси, орієнтації, почуття, настрій та цінності конкретної особистості; 2) мотивація – передбачає внутрішню мотивацію учня брати участь у профілактичних заходах; 3) розумний соціальний вибір – учень повинен зробити самостійно вибір, прийняти певне рішення у ході профілактичного процесу; 4) позитивна реалізація особистості в групі – забезпечує наявність зони самореалізації для кожного учня; 5) адекватна самооцінка – розуміння учнем значення власних вчинків і дій; 6) рефлексивна позиція – аналіз особистісних вчинків і вчинків інших людей; 7) поєднання загального з конкретним видом профілактики девіантної поведінки; 8) опосередковані ефекти профілактичних заходів.

Складена програма враховує три компоненти: 1) виховний: специфічний – уявлення про наслідки, до яких призводять певні прояви девіантної поведінки та як вона впливає на життя індивіда; неспецифічний – розуміння себе, особистих почуттів та емоцій, можливих шляхів боротьби з ними; 2) психологічний – корекція психологічних особливостей, що призводять до проявів девіантної поведінки; формування сприятливого клімату в групі; психологічна адаптація групи ризику учня; робота з почуттям провини, страху, невпевненості, відповідальності; 3) соціальний – допомога в соціальній адаптації учня до навколишніх умов, засвоєння комунікативних навичок, пропаганди здорового способу життя.

Розроблена програма з профілактики девіантної поведінки підлітків включає 8 тем (11 уроків) та передбачає різноманітні активності, такі як: групові заняття, індивідуальні консультації, тренінги, спільні проекти та інші форми взаємодії.

ВИСНОВКИ

1. Здійснено теоретичний аналіз проблеми девіантної поведінки особистості, зокрема:

- визначено, що під девіантною поведінкою варто розуміти відхилення від норми або стандартів, встановлених у суспільстві, або неприйнятні дії, які порушують соціальні норми та очікування;
- виділено такі основні теорії девіації: 1) теорія соціального контролю – індивіди утримуються від вчинення девіантних дій завдяки зобов'язаності перед нормами суспільства; 2) теорія «ярлику» – суспільство надає оцінку та ярлик індивіду, який вчинив певні девіантні дії, і цей ярлик може впливати на його подальшу поведінку; 3) теорія стратифікації – соціальна стратифікація, бідність тощо можуть впливати на ризик виникнення девіантної поведінки; 4) теорія відхилення – девіантна поведінка виникає у результаті недостатнього виконання певної соціальної ролі та невідповідності навчання;
- виокремлено фактори, що детермінують прояв девіантної поведінки: соціальні (соціальна стратифікація, низький соціальний статус, неблагополучна сім'я), економічні (бідність, безробіття, низький рівень якості життя) та психологічні (низька самооцінка, емоційна невраїноваженість, тривожність, низька саморегуляція або наявність психічних порушень) чинники; тобто, девіантна поведінка часто є результатом взаємодії різних факторів, таких як: соціальне середовище, економічні умови, індивідуально-психологічні особливості особистості;
- окреслено форми девіантної поведінки: агресія (фізичні напади, вербальні загрози, вороже ставлення до оточуючих тощо), а також аутоагресія (агресія, спрямована на самого себе); злочинність (крадіжки, шахрайства, насильство, наркотикові злочини та інші порушення закону); наркоманія та алкоголізм (зловживання наркотиками та алкоголем); сексуальні девіації (сексуальне насильство, педофілія, експібіціонізм та інші);

- визначено наслідки девіантної поведінки, зокрема, негативні: деформує «Я-концепцію» особистості(самовизначення та самооцінка), унеможлиблює віру у свої сили, блокує розвиток потенціалу особистості; перешкоджає соціальній інтеграції та побудові взаємин (відчуження, соціальна ізоляція, уникнення спілкування з такою категорією індивідів, руйнування міжособистісних відносин тощо); на мікрорівні наслідки девіантної поведінки згубно впливають на фізичне, соціальне та психологічне здоров'я особистості, а на макрорівні – загрожують безпеці та добробуту суспільства загалом.

2. З'ясовано індивідуально-психологічні особливості підлітків, які сприяють прояву їх девіантної поведінки, зокрема:

- констатовано, що у віковій періодизації підлітковий вік є одним із найбільш важливих, але водночас складних періодів розвитку та формування особистості; складність переживання підліткової кризи (пошук ідентичності, емоційна нестабільність, потреба у незалежності й т.д.) може виступати як передумова для формування та розвитку девіантної поведінки; формування та розвиток девіантної поведінки відбувається індивідуально під впливом різних умов й обставин.
- визначено, що інтеграція соціальних і психологічних чинників створює унікальні індивідуально-психологічні особливості девіантна; до соціальних чинників, що можуть детермінувати девіантну поведінку підлітків відносимо: родинне середовище та виховання (сімейне насильство, погані стосунки з батьками, відсутність прикладу для наслідування тощо); роль однолітків і соціальна взаємодія (популярність серед однолітків наприклад, шляхом, вживання алкоголю чи наркотиків, або відчуття відстороненості та неприйняття однолітками); соціальна нерівність (відсутність матеріальних благ у сім'ї, низький соціальний статус) тощо; до психологічних чинників, що можуть детермінувати девіантну поведінку підлітків відносимо: особистісні особливості підлітків (високий рівень нейротизму, агресивність,

імпульсивність, низький рівень самооцінки, недостатній самоконтроль, емоційна нестабільність, негативне уявлення про себе («Я-концепція») та інших, спотворене сприйняття соціальних ситуацій тощо); психоемоційний стан (депресії, тривожність, гнів, емоційна незрілість, неефективні стратегії регулювання емоцій тощо);

- узагальнено, що провідними індивідуально-психологічними особливостями підлітків, що детермінують формування девіантної поведінки є такі: емоційна нестабільність (часта зміна настрою, агресивність, роздратованість); низький рівень самооцінки (негативне оцінювання себе, невпевненість, недооцінювання себе); відсутність соціальної підтримки (близькі, довірені особи, які спрямовують підлітка у складній ситуації).

3. Розкрито форми та методи соціальної роботи щодо профілактики девіантної поведінки підлітків, зокрема:

- до основних форм і методів соціальної роботи щодо профілактики девіантної поведінки підлітків належать: 1) групова робота – об'єднання підлітків у невеликі групи, де вони працюють спільно над вирішенням різноманітних проблем і формуванням позитивних навичок (групові дискусії, рольові ігри, групові проекти, тренінги соціальних навичок, творчі проекти та інші активності); 2) індивідуальна робота – психологічна підтримка, стимулювання позитивних змін у поведінці (індивідуальні консультації, бесіди щодо розвитку особистісних навичок, мотивації тощо); 3) співпраця з сім'єю – спільне планування та виконання стратегій профілактики девіантної поведінки, надання підтримки сім'ї, консультування батьків, формування у них навичок взаємодії з підлітками (комунікація, спільне планування, ресурси та підтримка, навчання та навички, підтримка у кризових ситуаціях тощо); 4) розвиток позитивних навичок у підлітків (тренінги й програми з соціальної компетентності, навичок керування емоціями, розвитку конфліктних умінь тощо); 5) інформаційно-освітні програми – надання підліткам необхідної

інформації про наслідки девіантної поведінки, ризики (інформаційні кампанії, семінари, тренінги та публічні заходи для підлітків, їхніх батьків, вчителів та інших зацікавлених сторін; поширення інформації про доступні ресурси (контакти служб соціальної підтримки, порадницькі центри, готові надати професійну допомогу та консультації) тощо;

- узагальнено, що вищезазначені форми та методи соціальної роботи забезпечують комплексний підхід до профілактики девіантної поведінки підлітків.

4. Проаналізовано діяльність соціального педагога щодо профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти, зокрема:

- з'ясовано, що у закладах загальної середньої освіти профілактику соціальної поведінки здійснює соціальний педагог, діяльність якого спрямована на створення сприятливого середовища для розвитку та формування підлітків; соціальний педагог співпрацює з учнями, їхніми батьками, педагогічним колективом та іншими фахівцями, щоб виявити ризиковані фактори, що сприяють девіантній поведінці, та розробити ефективні заходи профілактики;
- встановлено, що важливою складовою діяльності соціального педагога щодо профілактики девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти є аналіз проблеми, що передбачає: 1) визначення факторів, що сприяють виникненню девіантної поведінки у ЗЗСО; 2) психодіагностика підлітків для виявлення психологічних особливостей та причини девіантної поведінки; 3) збір та аналіз статистичних даних щодо прояву девіантної поведінки серед підлітків;
- зазначено, що забезпечення сприятливого психологічного клімату є важливим елементом діяльності соціального педагога щодо профілактики девіантної поведінки підлітків у ЗЗСО, що передбачає: формування емоційної підтримки; довірливих відносин між суб'єктами навчального процесу; впровадження антибулінгової програми; проведення тренінгів та

психологічних занять; сприятливий психологічний клімат сприяє зниженню ризику прояву девіантної поведінки;

- висвітлено, що індивідуальна робота соціального педагога з учнями-підлітками щодо профілактики девіантної поведінки передбачає: встановлення довірчого контакту, розуміння потреб учня, надання психологічної підтримки, розробку індивідуального плану дій;
- наголошено на важливості співпраці соціального педагога з батьками учнів у контексті профілактики девіантної поведінки підлітків, що включає: встановлення контакту з батьками; надання їм необхідної інформації щодо особливостей підліткового віку, девіантної поведінки, можливих наслідків та способів їх запобігання; консультативну підтримку щодо виховання, спілкування з дитиною, управління конфліктами тощо (тренінги, семінари й т.д.); проведення спільних заходів і програм для дітей-підлітків та їхніх батьків (сімейні вечори, родинні пікніки, творчі майстер-класи тощо).

5. Визначено особливості соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки учнів підліткового віку у ЗЗСО, зокрема:

- виділено первинну, вторинну та третинну соціально-педагогічну профілактику девіантної поведінки підлітків у ЗЗСО;
- описано первинну профілактику, яка передбачає створення сприятливих умов для адаптації, соціалізації та самореалізації підлітків з метою попередження виникнення девіантної поведінки; вона включає інформування підлітків про шкідливі наслідки девіантної поведінки та розкриття можливостей для здорового способу життя; формами первинної профілактики є такі: проведення виховних заходів, тренінгів, групових сесій, організація спортивних занять, фізкультурних заходів та інших активних форм дозвілля та ін.;
- розкрито специфіку вторинної профілактики девіантної поведінки учнів підліткового віку у ЗЗСО, що передбачає своєчасне втручання та підтримку

підлітків, які вже проявляють девіантну поведінку або перебувають на межі відхилень; вона спрямована на попередження подальшого розвитку девіантної поведінки та допомогу підліткам у зміні свого способу життя та ставлення до себе та оточуючих; формами вторинної профілактики є такі: тренінги з комунікаційних навичок, групові дискусії, консультативна робота з психологами або соціальними працівниками тощо;

- зазначено, що третинна профілактика девіантної поведінки підлітків у ЗЗСО спрямована на попередження переходу відхилень у поведінці до більш складної стадії та виникнення негативних наслідків і рецидивів; основна мета третинної профілактики полягає в усуненні чинників, що сприяють подальшому розвитку девіантної поведінки та встановленні позитивного та адаптивного способу життя для підлітків; формами третинної профілактики є такі: індивідуальні та групові консультації, психологічна підтримка, програми реабілітації та ресоціалізації, взаємодія з батьками та вчителями, співпраця зі спеціалізованими установами та іншими професіоналами.

6. Розроблено програму соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків у ЗЗСО, зокрема:

- описано основні принципи розробленої програми: 1) персоніфікація профілактичної роботи – спрямована на потреби, інтереси, орієнтації, почуття, настрої та цінності конкретної особистості; 2) мотивація – передбачає внутрішню мотивацію учня брати участь у профілактичних заходах; 3) розумний соціальний вибір – учень повинен зробити самостійно вибір, прийняти певне рішення у ході профілактичного процесу; 4) позитивна реалізація особистості в групі – забезпечує наявність зони самореалізації для кожного учня; 5) адекватна самооцінка – розуміння учнем значення власних вчинків і дій; 6) рефлексивна позиція – аналіз особистісних вчинків і вчинків інших людей; 7) поєднання загального з конкретним видом профілактики девіантної поведінки; 8) опосередковані ефекти профілактичних заходів;

- враховано такі три компоненти при розробці програми: 1) виховний: специфічний – уявлення про наслідки, до яких призводять певні прояви девіантної поведінки та як вона впливає на життя індивіда; неспецифічний – розуміння себе, особистих почуттів та емоцій, можливих шляхів боротьби з ними; 2) психологічний – корекція психологічних особливостей, що призводять до проявів девіантної поведінки; формування сприятливого клімату в групі; психологічна адаптація групи ризику учня; робота з почуттям провини, страху, невпевненості, відповідальності; 3) соціальний – допомога в соціальній адаптації учня до навколишніх умов, засвоєння комунікативних навичок, пропаганди здорового способу життя;
- запропоновано структуру програми з профілактики девіантної поведінки підлітків, що включає 8 тем (11 уроків) і передбачає різноманітні активності, такі як: групові заняття, індивідуальні консультації, тренінги, спільні проекти та інші форми взаємодії.

Таким чином, розроблена у ході дослідження програма є інструментом соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків у ЗЗСО. Перспективи подальших досліджень полягають у проведенні формувального та контрольного етапів експерименту з метою перевірки ефективності даного інструменту.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

1. Процко, С.А. (2020). Соціальна робота і сучасність: теорія та практика професійного й особистісного розвитку соціального працівника: Матеріали Десятої Міжнародної науково-практичної конференції (18 грудня 2020 року, м. Київ). Київ : Видавництво Ліра-К, 2020. С. 199-200.
2. Савельєва, Н. М. (2020). Соціальна профілактика девіантної поведінки: навчальний контент в оновленому форматі. Полтава : ПНПУ, 2020 р. 184 с.
3. Чорна, І. М., & Чорний, М. М. (2017). Методи соціальної роботи з девіантними підлітками з формування позитивного досвіду поведінкових норм. Науковий часопис національного педагогічного університету імені МП Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки, (6), 158-165.
4. Adler, P. A., & Adler, P. (2015). *The Deviance Society*. Routledge.
5. Akers, R. L., & Jensen, G. F. (2017). Theories of Social Learning and Deviant Behavior. In R. L. Akers & G. F. Jensen (Eds.), *Social Learning Theory and the Explanation of Crime* (pp. 47–76). Routledge.
6. Becker, H. S. (2016). *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. The Free Press.
7. Dishion, T. J., & Patterson, G. R. (2021). The Development and Ecology of Antisocial Behavior in Children and Adolescents. In D. Cicchetti & D. J. Cohen (Eds.), *Developmental Psychopathology: Vol. 3*. Wiley.
8. Нікулова А. В. (2020). Соціально-педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників у закладах загальної середньої освіти : кваліфікаційна робота магістра спеціальності 231 "Соціальна робота" / наук. керівник М. О. Гладиш. Запоріжжя : ЗНУ, 2020. 111 с.
9. Вольнова Л. М. (2016). Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Ч. II. Практична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К. 193 с.

10. Farrington, D. P. (2014). Childhood Origins of Antisocial Behavior. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 12(3), 177–190.
11. Farrington, D. P. (2017). *Understanding and Preventing Youth Crime*. Routledge.
12. Farrington, D. P., & Welsh, B. C. (2019). *Saving Children from a Life of Crime: Early Risk Factors and Effective Interventions*. Oxford University Press.
13. Farrington, D. P., & Ttofi, M. M. (2016). Bullying as a Predictor of Offending, Violence, and Later Life Outcomes. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 26(2), 100–113.
14. Giddens, A. (2020). *Sociology*. 4th ed. Polity Press.
15. Ком'яга, А. В., & Головка, В. М. (2022). Проблема поведінкової девіації молоді та профілактика девіантної поведінки неповнолітніх. *Південноукраїнський правничий часопис*, 4, 118-122.
16. Harding, D. J., Morenoff, J. D., & Herbert, C. W. (2017). Homelessness and Housing Insecurity in the United States. *Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences*, 3(3), 1–23.
17. Hawkins, J. D., Catalano, R. F., & Miller, J. Y. (2017). Risk and Protective Factors for Alcohol and Other Drug Problems in Adolescence and Early Adulthood. *Psychological Bulletin*, 112(1), 64–105.
18. Hawkins, J. D., Herrenkohl, et al. (2014). A Review of Predictors of Youth Violence. In *Serious and Violent Juvenile Offenders*. Sage.
19. Hirschi, T. (2016). *Causes of Delinquency*. University of California Press.
20. Howell, J. C., & Krisberg, B. (2014). *Serious, Violent, and Chronic Juvenile Offenders*. SAGE.
21. Huebner, B. M., & Mancini, C. (Eds.) (2018). *The Oxford Handbook of Developmental and Life-Course Criminology*. Oxford UP.
22. Магдисюк, Л. І., Демчук, В. Б., & Павлова, Б. В. (2021). Сучасні підходи профілактики девіантної поведінки у діяльності психологічної

- служби. Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія», 7 (1).
23. Jessor, R., & Jessor, S. L. (2015). *Problem Behavior and Psychosocial Development*. Academic Press.
 24. Lersch, K. M., & Lersch, P. M. (2016). *The Deviant Mystique*. Routledge.
 25. Loeber, R., & Farrington, D. P. (Eds.) (2018). *From Juvenile Delinquency to Adult Crime*. Oxford UP.
 26. Loeber, R., & Farrington, D. P. (2014). *From Juvenile Delinquency to Adult Crime*. Oxford UP.
 27. Mears, D. P., & Ploeger, M. (2015). *The Comparative Study of Criminal Justice Systems*. Oxford UP.
 28. Варава, К. В. Профілактика девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. URL: <https://www.eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/8484/document.pdf#page=46>
 29. Messner, S. F., & Rosenfeld, R. (2017). *Crime and the American Dream*. Routledge.
 30. Moffitt, T. E. (2014). Adolescence-Limited and Life-Course-Persistent Antisocial Behavior. *Psychological Review*, 100(4), 674–701.
 31. Moffitt, T. E. (2014). Life-Course-Persistent vs Adolescence-Limited. In *Developmental Psychopathology: Vol. 3*. Wiley.
 32. Moffitt, T. E., & Caspi, A. (2018). Childhood Predictors Differentiate Life-Course Persistent and Adolescence-Limited Antisocial Pathways. *Development and Psychopathology*, 13(2), 355–375.
 33. Mulvey, E. P., & Schubert, J. E. (Eds.). (2014). *Developmental and Life-Course Criminological Theories*. Routledge.
 34. Будаг'янц, Г. М. (2010). Здоровий спосіб життя—основна умова профілактики девіантної поведінки підлітка (історичний аспект). Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту, (6), 25-29.

35. Piquero, A. R., & Weisburd, D. (Eds.). (2016). *Handbook of Quantitative Criminology*. Springer.
36. Piquero, A. R., & Steinberg, L. (Eds.). (2015). *Handbook of Juvenile Justice: Theory and Practice*. Springer.
37. Piquero, A. R., et al. (2016). *Key Issues in Criminal Career Research*. Cambridge UP.
38. Rosenfeld, R., & Messner, S. F. (2017). Crime and the American Dream. In S. F. Messner & R. Rosenfeld (Eds.), *Crime and the American Dream* (pp. 1–32). Routledge.
39. Андрусишин, Р. (2022). Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право, (69), 13-19.
40. Rutter, M., Giller, H., & Hagell, A. (2014). *Antisocial Behavior by Young People*. Cambridge UP.
41. Антонюк, В. З. (2011). Тренінг як метод профілактики девіантної поведінки підлітків. Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки, 17, 33-36.
42. Schubert, C. A., et al. (Eds.). (2017). *Behavioral Sciences and the Law: Special Issue: Adolescent Development and Legal Policy*.
43. Steinberg, L. (2017). A Social Neuroscience Perspective on Adolescent Risk-Taking. *Developmental Review*, 28(1), 78–106.
44. Sweeten, G., et al. (Eds.). (2016). *The Wiley Handbook of Youth Violence and Juvenile Justice*. Wiley.
45. Афанасьєва, В. В. (2013). Соціально-педагогічна робота школи з профілактики девіантної поведінки підлітків на рівні роботи з батьками. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки, (23 (1)), 122-127.

46. Поліщук, Ю. (2013). Особливості підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактики девіантної поведінки підлітків. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота, (27), 156-159.
47. Діхтяренко, С. Ю. (2018). Методика роботи шкільного психолога щодо профілактики девіантної поведінки у підлітків. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологія, (1).
48. Thornberry, T. P., Krohn, M. D., Lizotte, A. J., Smith, C. A., & Tobin, K. (2015). *Gangs and Delinquency*.... Cambridge UP.
49. Оначук, І. О. (2014). З досвіду профілактики девіантної поведінки дітей та молоді. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія, (199 (2)), 220-227.
50. Пірог, Л. А., & Чернобривець, О. В. (2016). Основні підходи до профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків. Дніпропетровськ: ДНУ, 80-84.
51. Луцик, Г. О. (2015). Напрямки роботи соціальних педагогів з профілактики девіантної поведінки підлітків. Психологія: реальність і перспективи, (4), 160-163.